

KUML
2007

KUML 2007

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Pragtvognen fra Fredbjerg

AF PER OLE SCHOVSBO

Fundet af vogndele af træ med jern- og bronzebeslag ved Dejbjerg nær Ringkøbing, der blev fremlagt i 1888, fik stor betydning for tolkningen af beslag af metal fra firehulede pragtvogne fra centraleuropæiske grave, dateret til tidlig jernalder (Hallstatt-tid), fordi vognkonstruktionerne har været beslægtede. Senere er der fremkommet rester af flere vogne af den samme type i Danmark, således at Dejbjerg-gruppen nu består af rester af seks næsten ens køretøjer.¹

Dejbjerg-vognene er imidlertid fremstillet i en senere periode af jernalderen (la Tène-tid), hvor hovedparten af de keltiske vogne var stridsvogne med to hjul, fundet i grave. La Tène-tidens firehulede pragtvogne har stort set været ukendt for forskningen, indtil nye undersøgelser påviste vognbeslag af Dejbjergtype i de keltiske byområder (*oppidae*). De danske vogne er de bedst bevarede repræsentanter for denne vogntype og således af stor betydning for keltisk arkæologi.²

Pragtvognene har tidligere været anset for at være fremmedelementer i dansk jernalder, men det viser sig, at vognene var tæt knyttet til de hjemlige jernaldersamfunds kult og elite i over hundrede år. Derfor kan de være blandt de vogne, der omtales af romeren Publius Cornelius Tacitus i værket »Germania«.³

De nuværende undersøgelser af hele den danske gruppe af pragtvogne tager udgangspunkt i nyafrensningen og konserveringen af beslagene fra Langåfundet i årene frem til 1983, der efterfulgtes af et flerårigt analyse- og rekonstruktionsprojekt ved Odense Bys Museer og Jernalderlandsbyen Næsby.⁴ Analysen af de seks fund fokuserede på lighederne i vognenes konstruktioner og beslag, mens den brede dokumentation af hele materialet med henblik på en samlet publikation først kunne påbegyndes efter nedtagelsen af Dejbjergvognene i Nationalmuseets udstilling i 2006.⁵

Fredbjergfundet fremlægges separat, fordi materialet er usædvanligt. Ud over vogndele af Dejbjerg I type rummer Fredbjergfundet både udstyr til hestevognskørsel (pigstav), seletøj (ringhovednåle) og et større antal zoomorfe bronzer og punslede pladebeslag, der kan stamme fra et beslægtet køreåg.

Udgangspunktet er Stig Jensens redegørelse for undersøgelserne af huset og dets stratigrafi.⁶ Jensens lidt summariske analyse af det omfattende lerkarmateriale er ikke videreført i denne sammenhæng, og de fremlagte dateringsmæssige og stratigrafiske resultater står derfor ved magt. Et bredere resultat ville kræve en mere dybdegående undersøgelse af lokalitetens bebyggelse. Til gengæld er bearbejdningen af det øvrige fundmateriale udvidet betydeligt, og der er gennemført naturvidenskabelige undersøgelser af slagterne og C 14-dateringer af de bevarede trædele. Endelig står denne fremstilling i gæld til Jes Martens, Oslo, der beredvilligt har bidraget til udredningen af ældre jernalders kronologiske og kulturhistoriske forhold.

Lokaliteten

Fredbjerg, der betyder »Frejas bjerg«, ligger på høje, sandede morænejorder i det nordvestlige hjørne af Farsø sogn i Vesthimmerland (fig. 1). Mod nord afgrænses området af istidens smeltevandsdal, hvor Trend Å løber ud i Limfjorden og mod vest af hede- og plantageområder ved Myrhøj i Strandby sogn, hvorfra navnlig i 17. og 18. århundrede sandflugten kom og ødelagde markerne.⁷ Fredbjerg havde sin egen kirke af træ i 1000-årene, men da den aldrig fik en efterfølger af sten, har sandflugten måske også dengang plaget livet ud af bønderne.⁸

Det var de første pløjninger med en moderne dybdegående plov sent i 1968, der var årsag til, at blæsten i det følgende forår fik fat i sandjorden på den tidligere hedeparcel sydvest for Fredbjerg by. Parcellen ligger nær toppen af en sydvendt bakkeskråning op mod et højdedrag med et mindre antal gravhøje kaldet Urhøje, der formentlig kan dateres til bronzealderen.⁹ Sandflugten frigjorde lerkarskår, kværnsten og knusesten fra ældre jernalder. De mange oldsager nåede dog kun til offentlighedens kendskab, fordi der også var et antal dyrefigurer, pladebeslag og søm af bronze, der havde inspireret finderne til at grave efter mere.¹⁰

Oscar Marseen fra Ålborg Historiske Museum rykkede ud, erklærede at bronzerne var danefæ og gennemførte en kortvarig undersøgelse for at sikre så mange oplysninger om fundstedet som muligt. Materialet blev derefter afgivet til Rigsantikvaren, der overdrog det til det nuværende Moesgård Museum, mod at dette museum påtog sig den egentlige undersøgelse af lokaliteten.¹¹

Undersøgelserne

Undersøgelserne blev påbegyndt i august måned 1969 under ledelse af Jens Aarup Jensen, der kort tid før havde afsluttet udgravningen ved Myrhøj vest for Fredbjerg.¹² Først blev overjorden omkring findernes udgravning (fundhul-

Fig. 1. Findestedet for hustomten med vogndelene syd for Urhøje i Fredbjerg. Målebordsblad opmålt 1880-81.

The house site containing the cart components was found south of Urhøje in Fredbjerg. Ordnance map, surveyed in 1880-81.

let M) soldet og fyldskifter indenfor fire felter på 3,5x3,5 m afdækket. Efter en udvidelse af felterne mod syd fremkom den nordlige langvæg af et jernalderhus med stenlagt indgangsparti. Det følgende år udlagdes nye felter i husets længderetning. Huset blev frilagt, og der fremkom betydelige dele af en pragtvogn af Dejbjergtype i husets østlige ende (fig. 2).¹³

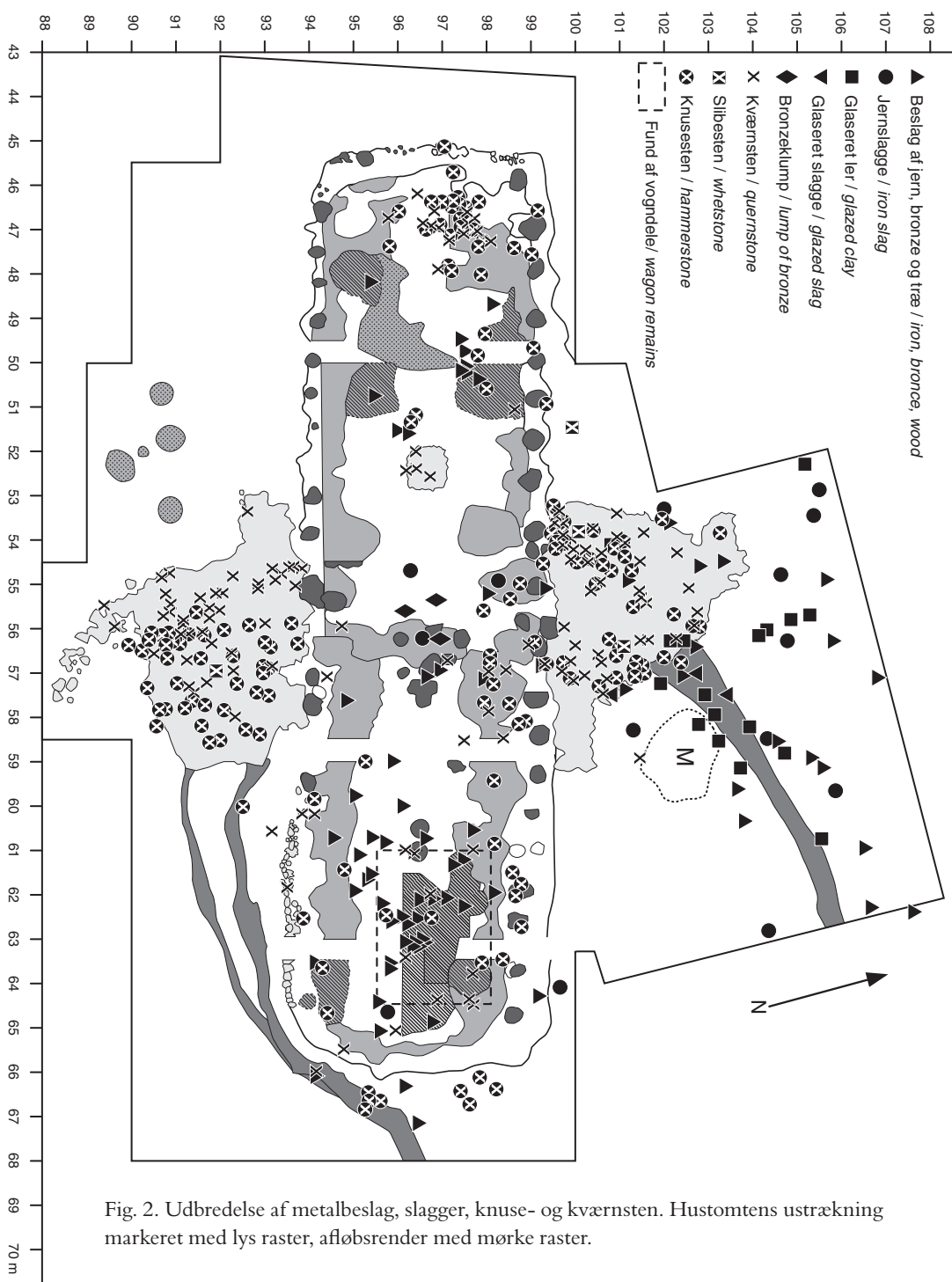

Fig. 2. Udbredelse af metalbeslag, slagger, knuse- og kværnsten. Hustomtens ustrækning markeret med lys raster, afløbsrender med mørke raster.

The distribution of metal fittings, slag, hammerstones and quernstones. The area of the house site is shown lightly shaded.

Huset

Fredbjerg-huset var anlagt på et ældre sandet dyrkningslag orienteret øst-vest med en let drejning mod nordvest. Det målte 20,5 m i længden og 5,5 m i bredden. Mange ændringer og fornyelser af de jordgravede stolper ned i den sandede undergrund viste ligesom lerkarmaterialet, at huset havde været beboet i meget lang tid. De ældste skår af lerkar i et stolpehul i den vestlige del af huset dateredes til periode IIIb af den førromerske jernalder. Det øvrige keramikmateriale tilhørte første halvdel af ældre romersk jernalder.¹⁴ Huset har med andre ord været 75-100 år gammelt, da det blev opgivet.

For at kunne få overblik over hele bopladsens udstrækning, blev der i løbet af 1971 rundt om huset anlagt et større antal søgegrøfter, hvorved der fandtes flere gruber og endnu et hus med en stenlægning ca. 20 m mod øst. Dette hus havde mindst tre stratigrafisk adskilte lag, indeholdende større mængder af lerkarskår. Ca. 10 m mod syd fandtes et stolpehul formentlig fra endnu et hus.¹⁵

Huset har således næppe været del af en større landsby, men ligget i en mindre klynge huse, måske et selvstændigt gårdkompleks.¹⁶ Dateringen af de kendte spredte urnegrave, lerkarskår og ikke mindst kværnsten tyder på, at huset eller gården er flyttet fra lokaliteten i ældre romersk jernalder. Et antal kogestensgruber syd for huset, dateret til bronzealder, viser, at der tidligere har været bopladsaktiviteter på stedet.¹⁷ Måske er der en sammenhæng med de omtalte gravhøje nord for huset, der formentlig kan dateres til ældre bronzealder. De har også været benyttet som urnegravplads ind i ældre jernalder. En brandgrav tæt vest for huset er imidlertid dateret til yngre bronzealder.¹⁸

Midt for hver langsides af huset var der en indgang, markeret med brolægning af marksten. Mod nord var brolægningen på et tidspunkt udvidet til et »fortov« langs husets ydervæg på begge sider af indgangen. Husets tag har været båret af seks par jordgravede stolper, og væggene har bestået af en enkelt stolperække, udfyldt med grenfletning og lerklining. I husets vestende antydede ildstedet, askegruben og rester af det yngste lergulv, at der har været beboelse helt frem i husets slutfase, mens østenden formentlig har været anvendt som stald.¹⁹ Helt sikker kan man imidlertid ikke være, fordi de båseskillerum, der hører til en stald, ikke kan påvises. Skillerummene kan være fjernet ved udmugning af stalden, hvorved de øverste lag af østendens sandede gulv gentagne gange er afgravet, med det resultat at gulvet efterhånden kom til at ligge betydeligt under det omgivende terræns overflade, forklarer Stig Jensen.²⁰ I senere faser har man hævet gulvet med et stenlag og et lag sand uden at opsætte båseskillerum.

Kombineres ændringerne, reparationerne og reguleringerne af forskellige gulvlag med aftryk af jordgravede stolper, kan der i husets østende påvises mindst fire forskellige faser, hvoraf de yngste med sikkerhed ikke har haft båseskillerum. I vest er der færre ombygninger og kun rester af et par nedslidte og reparerede gulvlag. Stig Jensen mener, at denne forskel mellem faserne antal i vest og øst skyldes, at østendens stolper og vægge har haft kortere levetid på grund af det fordybede gulv, der har tiltrukket fugt. Antagelsen støttes af et par afløbsdræn ud til et lavere område i terrænet øst for huset. Det ene dræn løber fra stenlægningen ved indgangspartiet nord for huset, tæt forbi fundhullet M og herfra mod øst. Fra den sydlige stenlægning er der et tilsvarende dræn, der tilsyneladende har afløst et ældre.²¹

Bronzerne, der blev fundet omkring fundhullet M, i pløjelaget nord for huset og omkring den nordlige afløbsrende, udgjorde en samlet formmæssig gruppe hovedsageligt af fragmentariske punslede blikbeslag, kaldet *depotbronzerne*. Tilsvarende beslag og fragmenter fandtes i husets østende i lag, der er keramikdateret til husets seneste fase. Et tyreprotom og to pladebeslag blev fundet sammen med vogndelene i de yngste lag 23 og 13, og det er interessant, fordi lag 23 kan knyttes til et sæt tagbærende stolper, hvilket igen betyder, at bronzerne og vogndelene var efterladt, mens huset endnu stod med tag.²²

Depot- og aktivitetsområder

De vognbeslag af bronze, der kan bestemmes som dele af en pragtvogn af den enkle Dejbjerg I type, blev som nævnt fundet i de øverste lag i den østlige del af huset.²³ Her lå også et antal jernbeslag, der ligeledes kan bestemmes som dele af en vogn af Dejbjerg I type. De er identiske med beslagene fra Langå-gravpladsens vogngrav (grav 1) på Sydvestfyn.²⁴ Tilsvarende jernbeslag blev påvist i den vestlige del af huset ved Fredbjerg og med nogen usikkerhed også i det område nord for huset, hvor de første bronzer blev fundet.

Der er således indbyrdes kontakt mellem de to grupper af bronzer og de tre udbredelsesområder af vognrelaterede jernbeslag i og udenfor huset. Kontakten blev bestyrket, da de øvrige jernbeslag blev indtegnet på planen (fig. 2). Udbredelsen af de registrerede jernslagge, glacerede lerslagge og rødbrændte lerklumper viser, at der har været udført smedning af jern og støbning af bronze nær fundhullet M.²⁵ Derfor er fundet af tre klumper af smeltet bronze med fastkittet trækul ved husets nordlige indgang ikke overraskende (fig. 2).²⁶ Andre spor af håndværksaktiviteter kunne være de knusesten og ofte ødelagte kværnsten (af førromersk type), der forekom i stort tal i huset. Men fordelingen af kværn- og knusestenene tegner dog ikke et selvstændigt mønster, fordi stenene blev fundet sammen med de andre sten i brolægningerne både i det

nordlige og sydlige indgangsparti. En mindre gruppe lå blandt de øvrige sten vest for ildstedet inde i huset.

Ældre arkæologiske opfattelser er, at knusestenene bl.a. har været brugt som hammer- og slagsten til findeling af myremalmen, slaggerne og den første udhamring af det smeltede jern.²⁷ Steen Hvass imødegår i sin fremlægning af bopladsundersøgelserne ved Hodde sådanne almene tolkninger af knusestenenes funktion, idet han mener, at knusesten og kværnsten også er udbredt på jernalderbopladsen uden særlige værkstedsaktiviteter. Knusestenene har simpelt hen været brugt til at tilhugge og vedligeholde kværnene.²⁸

De bevarede fem knusesten fra Fredbjerg har rene knusemærker uden spor af jern eller bronze.²⁹ Konklusionen er derfor, at der ud over de områder inde i huset mod nord, syd og vest, hvor man har tilhugget og vedligeholdt kværnsten, var der nord for huset et område med spor af jern- og metalarbejde, herunder støbning af bronze. Det betyder, at bronzefundet i nærheden kan ses som et materialedepot til denne aktivitet, ligesom depotet med vogndelene af bronze, træ og jern i husets østende.

Aftryk af træ på bronzerne i depotet nord for huset og den indbyrdes fordeling af beslagene i husets østende viser, at bronzebeslagene og en del af jernbeslagene har været fastgjort til træunderlag med søm, da de blev nedlagt i depoterne. I modsætning hertil var jernbeslag og søm fra vogndelene spredt i hele aktivitetsområdet – også udenfor depotområderne. Det viser, at man har været i færd med at skille vogndelev ad for at fjerne de svære bronzebeslag, og måske nået at smelte dem om, inden aktiviteterne ophørte.

Andre bopladsen med værkstedsaktiviteter

Ved Dankirke sydvest for Ribe blev der i perioden 1967-71 undersøgt en landsby fra ældre romersk jernalder, hvor forbrændte beslag af bronze og jern fra en pragtvogn af Dejbjergtype fandtes sammen med seletøjsbeslag af jern og zoomorfe bronzer i og ved en brandtomt (hus VII). Henrik Jarl Hansen har fremlagt materialet på forbilledlig vis og oplyser, at huset nedbrændte i slutningen af 1. årh. eller overgangen til 2. årh.³⁰ Det har haft beboelse i vest, men der mangler spor af båseshullerum mod øst. Mange lerkarskår, ten- og vævevægte samt en garnvinde, ravperler, mv. røber, at der ikke har været stald i østenden, men værkstedsaktiviteter.

Fundsituationen i Dankirke og Fredbjerg minder således om hinanden. Vognbeslagene stammer fra den samme vogntype, og begge steder er de fundet i tilknytning til zoomorfe bronzer i et hus, hvis østende på et tidspunkt har rummet håndværksaktiviteter eller fungeret som depot. Der er imidlertid ikke klare vidnesbyrd om metalbearbejdning (smedning eller støbning) ved huset i

Dankirke, og de få spredte brandbeskadede vognbeslag i området er ikke bevis for, at der har været større vogndele til stede, endsize en hel vogn.

De esser, ovne og gruber, der har været anvendt til støbning af bronze og smedning af jern, har i mange tilfælde kun været brugt i kortere tid ligesom gruber og brændeovne til lerkarbrænding og miler til svidning af trækul. Udvinning af jern af den ristede myremalm ses flere steder at være gennemført ved hjælp af ganske små lerbyggede ovnanlæg, der hver kun blev anvendt til en enkelt proces.³¹ Et eksempel på støbning af kronehalsringe på en førromersk boplads ved Egebjerg lidt nord for Horsens illustrerer, hvor få spor en så krævende *a cire perdue* støbning har efterladt sig. Her blev kun fundet ødelagte dele af støbeforme af ler i en affaldsgrube, mens selve støbepladsen, essen til smeltning af bronzen og materialedepotet fortaber sig blandt bopladsens øvrige gruber og bålpladser.³²

Smedeværksteder på større bopladser som Hodde afsløres bl.a. af fund af glacerede lerslagger fra essen, trækul, aske og glødeskaller (hammerskæl).³³ Det samme gælder aktivitetsområderne i den sene førromerske landsby ved Hedegaard, hvor der forekommer betydelige spor af jernudvinning, jernsmedning og bronzestøbning.³⁴ Situationen minder om de meget større masseproducerende aktivitetsområder (værksteder) i de keltiske byområder, *oppdae*, illustreret bl.a. ved fund af redskaber, råmaterialer og produkter i Hradiste ved Stradonice i Bøhmen eller det velpublicerede Manching i Bayern.³⁵

Selve produktionen af træ- og metalsager, keramik, glas og meget andet i oppidaerne er formentlig udført på pladser eller i huse som regel uden de faste opstillinger af arbejdsborde, drejebænke, ovne, esser, mv., som i vore dage forbindes med fremstillingsværksteder. Flere undersøgelser af germanske og keltiske bopladser med spor af værkstedsaktiviteter viser den samme uskarpe afgrænsning af de forskellige aktivitetsområder, idet produktionen af træredskaber, vogne, skibe samt støbning og smedning må være gennemført sammen med f.eks. fremstilling af lerkar, redskaber og fødevarer (mel og brød).³⁶ I England er der ved Gussage All Saints i Dorset fundet formmateriale fra keltiske bronzestøbninger *a cire perdue* af lundstikker til vogne (linch-pins) og hesteseletøjsbeslag af bronze. Fundet tolkes som spor af en kortvarig produktion af mindst 50 sæt vognudstyr og hesteseletøjer, dateret til la Tène D.³⁷

Depoter og votiver

Ad hoc-værksteder kan have været drevet af bopladsens egne folk eller af specialister, der enkeltvis eller i grupper drog rundt til landsbyerne med redskaber og udstyr for at udføre de arbejder, der var behov for, ligesom middelalderens rejsende stenmestre, klokkestøbere og blytækkere. Man kan tænke sig, at

landsbyernes beboere forinden samlede råmaterialer (skrot), og at håndværkere også havde deres egne materialedepoter på udvalgte steder.³⁸ Materialedepoter, der består af blandet gods lige fra krigsbytte til udtjente redskaber, kar og metalskrot, er fundet f.eks. ved Kappel nær Federsee i Württemberg, hvor især gennemsnitlige navringe af stor lighed med navringene i Dejbjerg I er af interesse i denne forbindelse.³⁹ Tilsvarende depoter i Llyn Cerrig Bach in Wales, Santon in Nordfolk, Carlingwark i Skotland indeholder vogndelev af jern og bronze ligesom fundet ved Neupotz, Rheinland-Pfalz, hvor mange fade, kar, redskaber og vogndelev af bronze, jern og træ er tabt i Rhinen, tilsyneladende sammen med smedenes egne værktøjer. De var formentlig alemanere, der havde røvet romerske villaer.⁴⁰

Sammenfatning

Huset i Fredbjerg anses for at være opført som et normalt langhus, måske som del af et gårdkompleks, med stald i øst og beboelse i vest i en sen del af førromersk jernalder (periode IIIb). Mod slutningen af husets levetid i første halvdel af ældre romersk jernalder etableres der værkstedsaktiviteter nord for huset med bronzestøbning og jernsmedning.⁴¹ Tæt herved er der fundet et depot med dekorerede pladebeslag og zoomorfe bronzer og et depot i husets østende med delvist adskilte vogndelev af Dejbjerg I type, der rimeligvis havde til formål at levere råmaterialer til håndværksaktiviteterne.

Da den øvrige bebyggelse ved Fredbjerg ikke er undersøgt, kan man ikke vide, om langhuset har været så fremtrædende, at det kunne formodes at have fungeret som pragtvognens garage eller som stald for de heste, der har trukket vognen. Efter at vognen havde mistet sin betydning i slutningen af landsbyens levetid, kunne garagen være omdannet til et materialedepot ved et værksted, der var i færd med at udnytte metallerne til andre formål.

Men måske var situationen en helt anden. Udbredelseskortene over førromersk jernalders bopladser og grave afslører en tæt bebyggelse i den sydlige del af det centrale Himmerland, mens bebyggelsen mod sydvest omkring Fredbjerg er tyndere. Det samme mønster viser gravpladsernes udbredelse. Til sammenligning hermed er der mange gravpladser og bopladser omkring Kraghede nær Brønderslev i Vendsyssel, hvor der er fundet en pragtvogn af samme type i en grav eller grube.⁴² Der er meget rige og varierende fund fra ældre jernalder i og omkring Borremose i det sydlige Himmerland, der bl.a. tæller sølvkarret fra Gundestrup og den etruskiske kedel af bronze fra Mosbæk.⁴³ Pragtvognen fra Fredbjerg hører hjemme i et sådant elite-miljø – frem for i en forblæst og måske sandflugtplaget egn som Fredbjerg.

Fundmaterialet

Fundet omfatter et stort keramisk materiale, som Stig Jensen har analyseret i den nævnte afhandling. Stig Jensen fremhæver enkelte særlige lerkar, men hovedsigtet er at udnytte keramikken til datering af husets forskellige faser. Det øvrige fundmateriale kan opdeles i to grupper: 1) vogndelevæsentligst fra husets østende og 2) depotbronzerne, der især stammer fra fundhullet M nord for huset.

Vogndelene

Samlede jern- og bronzebeslåede dele af en pragtvogn af Dejbjerg I type blev som nævnt fundet i Fredbjerg-husets østlige ende, hvor de var efterladt på gulvet i husets sidste fase og allerede i jernalderen ødelagt ved ardløjning.⁴⁴ I den øvrige del af huset og i området nord for er der fundet en del afmonterede fladjernsbeslag, bolte, søm og nagler af jern, hvoraf flere også kan bestemmes som beslag til en vogn af Dejbjerg I type (fig. 2 og 5).

Takket være undersøgelser af de seks danske pragtvogne i forbindelse med Langåforsøget 1984-88, er der skabt et næsten totalt overblik over både trædele og beslag af jern og bronze til vognene af Dejbjergtype med tilbehør.⁴⁵ Derfor er det muligt både at vurdere, hvilke dele og beslag der mangler i Fredbjergfundet og hvilke andre, der kun findes her og derfor supplerer den danske vogngruppes samlede inventar.

En vogn af Dejbjerg I type består af undervogn med langvogn, aksler, hjul, lundstikker, forvogn med vognstang og lav vognkasse (fig. 3). Der har formentlig også hørt et par høje prydfjæle til vognen, samt måske fire jernstænger til omhæng og en stol af træ.⁴⁶ En komplet vogn er samlet af hen ved 100 trædele med over 300 beslag af bronze og jern, hvortil kommer mindst lige så mange støbte søm af bronze og smedede søm af jern. Vognene fra Dejbjerg er derfor både nogle af de mest komplicerede enkeltgenstande fra dansk førromersk jernalder og samtidig langt de bedst bevarede køretøjer af keltisk tilsnit i hele Europa. Det betyder, at der kun er ganske få paralleller til vognene udenfor Danmark – selvom spredte beslag røber, at vogntypen har været udbredt især i *oppidumkulturens* sene elite-grave, depoter og byområder, der dateres til la Tène D eller 1. århundrede f.Kr.⁴⁷

De danske vognes trædele er fremstillet af ask (*fraxinus*) med undtagelse af hjulegerne, der er fremstillet af avnbøg (*carpinus betulus*) og stolen fra Dejbjerg, der er drejet af rødæl (*alnus*). Vognenes originale aksler er ikke bevaret, men man ville forvente, at de har været fremstillet af eg (*quercus*) ligesom tidens andre vognaksler.

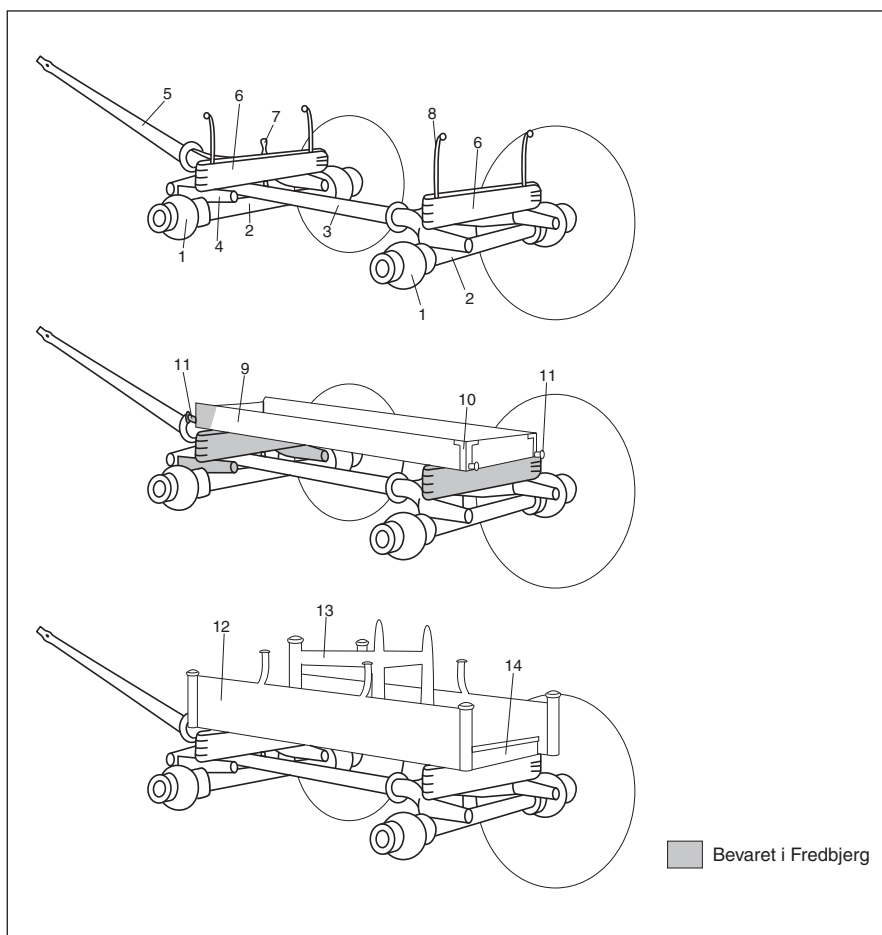

Fig. 3. Dejbjerg-vognenes tre udgaver og vogndelenes benævnelser. Det er den midterste udgave, der er dokumenteret i Fredbjerg. Med raster er vist de bevarede vogndeile. 1. hjulnav, 2. vognaksler, 3. langvogn, 4. trækarme, 5. vognstang, 6. undervognsfjæle, 7. hovedbolt, 8. jernstang med ombøjet knopformet hoved, 9. lav vognkasse, 10. hjørnebeslag af bronze, 11. håndtag, 12. høj prydfjæl, 13. stol af træ, 14. lav endefjæl. – Efter Schovsbo 1987, fig. 8.

The three versions of the Dejbjerg carts and the designation of the vehicle components. The middle version is the one documented at Fredbjerg. The surviving vehicle parts are shaded.

Anvendelsen af avnbøg som gavntræ til vogne er formentlig et østeuropæisk træk, idet træsorten har centraleuropæisk udbredelse mod Sortehavet, og f.eks. i Bialowieza-skovene i Polen bliver omkring 35-40 m høje, mod kun 25 m i Danmark, der er avnbøgens nordlige udbredelsesområde.⁴⁸ Træsортens særlige tekniske egenskaber og ringe holdbarhed har medført, at den i nyere tid heller ikke blev anvendt til vogne i modsætning til ask, der helt tilbage i jernalderen sammen med eg og rødæl var det foretrukne træ. Dejbjerg-vognenes nav af acentralt udkløvet ask er imidlertid ikke et germansk men et kelto-romersk træk, der forudsætter jernbeslag inde i navet og på akslernes underside.⁴⁹

I Fredbjerg er der kun bevaret ganske få fragmenter af vognens trædele, der alle er bestemt til ask.⁵⁰ Så vogndelene må næsten udelukkende analyseres ud fra de bevarede beslag af jern og bronze.

Langvogn/vognstang

Der er fundet to støbte bøsninger af bronze med indbyrdes afstand på ca. 1 m.⁵¹ De lå hver sammen med fingret prydblik af bronze, nær akselnagler af jern, der som et stort søm er slået igennem en boring i det støbte bronzehoved og derefter nittet.⁵² Fastrustet til den ene akselnagle er slutblikbeslag af jern og rester af træ. I den vestlige del af området fandtes et tilsvarende slutblikbeslag af jern (fig. 4).⁵³

I begge bøsninger fandtes rester af træ, der som nævnt er bestemt til ask (*fraxinus*). I den ene bøsning er der lagt et par runde skiver af træ mellem bøsningens endeplade og det afskårne endetræ, der åbenbart er blevet for kort.⁵⁴ Det er opsigtsvækkende, at en sådan reparation fra vognens fremstilling er bevaret. Efter formen at dømme kan de indlagte træskiver være udskåret med en sav, som blev anvendt i keltiske oppidaer.⁵⁵ Den samme bøsning har en nærmest rektangulær støbefejl i endepladens indre åbning. Den anden bøsning har bevaret en punslet prydblade med solmotiv, der er placeret lidt acentralt. Fragmenter af fingret prydblik fandtes som nævnt i fragmenteret tilstand i området, uden at det var muligt at afgøre, om de stammer fra de manchetterformede beslag, monteret foran de støbte bøsninger, som ses på Dejbjerg I vognen. Akselnaglerne er usædvanligt kraftige i forhold til de øvrige Dejbjerg-vognes akselnagler ligesom det bevarede slutblikbeslag af jern, der var rykket ud af den oprindelige position.⁵⁶ Et tilsvarende slutblikbeslag af jern er bevaret men meget ødelagt (fig. 8, TA). På grund af de kraftige dimensioner og placeringen af slutblikket, må der have været monteret en vandret bom oven på vognakslens midterstykke. En sådan konstruktion, der ikke ses i de øvrige fund, må antyde, at beslagene har tilhørt de såkaldte trækarme, der har været fastgjort til vognstangen, og således udgør en del af vognens forende.⁵⁷

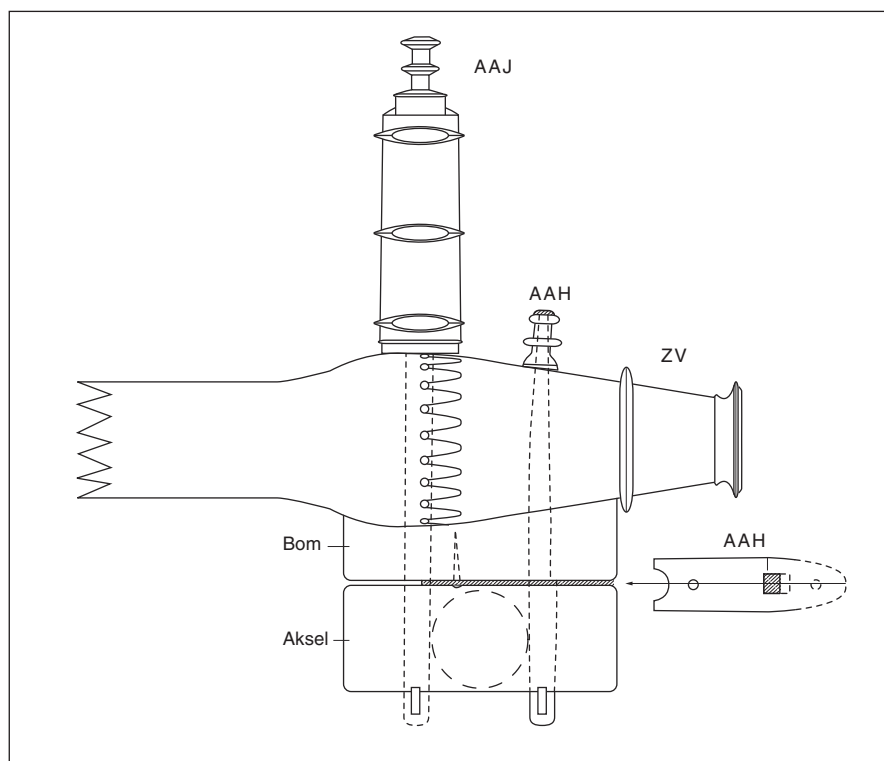

Fig. 4. Rekonstruktion af Fredbjerg-vognens trækarm med beslag. Bemærk at den svære jernnagle AAH med slutblikbeslaget antyder, at trækarmene har hvilet på en ca. 5 cm tyk bom, der har ligget ovenpå akslen, der også har været ca. 5 cm tyk.

Reconstruction of the Fredbjerg cart shaft with fittings. Note the heavy iron rivet AAH with the striking plate fitting; this indicates that the shaft rested on a c. 5 cm thick bar which lay on top of the axle, which was also 5 cm in thickness.

De to smedede kramper af jern, der også er usædvanligt kraftige, har formentlig været monteret ved basis af langvognens og vognstangens tvege, hvor der på Dejbjerg-vognene er monteret kraftige støbte manchetterformede beslag af bronze for at modvirke tvegernes flækning.⁵⁸ De svære jernkramper har paralleler i vogndelene ved Langå og Rosenfelde og i Manching.⁵⁹ Men tilsvarende kramper er ikke påvist på vogndelene fra Dejbjerg, selvom der er gennemført målrettede røntgenundersøgelser. I romersk jernalders mosefund uden vogndele tolkes tilsvarende smedede kramper lejlighedsvis som ambolte.⁶⁰

Rekonstruktion (fig. 4) viser, at trækarmene fra Fredbjerg har været Dejbjerg-gruppens kraftigste. Kramperne antyder som nævnt også meget svære

dimensioner af undervogn og vognstang, mens de øvrige beslag har samme dimensioner som beslagene fra Dejbjerg I og Langå.

Undervognsfjæle

Der er optaget syv præparater med vognbeslag.⁶¹ Præparaterne er røntgenfoto-graferede, og ud over rester af træ indeholder de U-formede beslag, fingrede bronzeblikbeslag fæstnet med bronzesøm med flade runde hoveder og andre beslag, der er identiske med tilsvarende stykker fra Dejbjerg I vognen (fig. 5).⁶²

Der hører seks støbte U-formede beslag til én undervognsfjæl af Dejbjerg I type. I Fredbjerg blev der fundet 11½ beslag, og der må således have været to fjæle til stede. De seks beslag lå i to grupper med øvrige beslag, heriblandt mange fragmenter af de særlige fingrede prydblikbeslag med punslede mønstre, som ses på Dejbjerg I.⁶³ Den ene gruppe blev optaget som præparat (AAJ) og løsfund (AAD) – mens den anden blev optaget hen ved en meter længere mod øst som præparat (AGA). De har udgjort hver sin ende af en undervognsfjæl, mens den anden fjæls beslag var afmonteret og lå i en gruppe syd for det store jernbeslag (ABC) sammen med en tyrefigur og pladebeslag fra depot-bronzerne.⁶⁴ Et par U-formede beslag fra denne adskilte fjæl lå sammen med beslagene fra den første.⁶⁵

Blandt de løsfundne U-formede beslag fra den adskilte fjæl ses en reparation, hvor den flade del af beslaget er afbrækket, og der er filet et sæde til en flad krampe.⁶⁶ Flere af de andre beslag er afslidte på den ydre kam. Slidfacetter ses også på de U-formede beslag i præparaterne med det tilhørende knopformede beslag og andre præparater. De øvrige vogndele i Dejbjerg-gruppen har lignende slidspor, der må være opstået i forbindelse med vognenes montage og brug. Klindt-Jensen har med ringe held forsøgt at tolke slidsporene på Dejbjergvognene ind i en teknologisk sammenhæng.⁶⁷ Slidsporene på flere af de U-formede beslag i Fredbjerg er imidlertid så kraftige, at beslagene er knækkede. Det minder om bevidst ødelæggelse i forbindelse med vogndelens skrotning.

De to grupper udgør således resterne af en fjæl, der efter de U-formede beslags dimensioner at dømme har haft samme tykkelse som den anden fjæl, i modsætning til fjælene i Langå, hvor den forreste fjæl er lidt tykkere end den bageste. Røntgenoptagelser afslører, at der i det ene præparat er bevaret spor af den jernbolt, der har fastholdt den støbte bronzeknop yderst på fjælens overkant.⁶⁸ Der er også rester af det svalehaleformede beslag af jern, der har været monteret med to lodrette jernsøm mellem knoppen af bronze og den lodrette boring gennem fjælen, parallelt med bredsiderne. Dette beslag er derfor en parallel til beslaget i Langå, mens et tilsvarende beslag i Dejbjerg I er af bronze. Røntgenoptagelserne viser endvidere, at de bevarede fingrede blikbeslag har

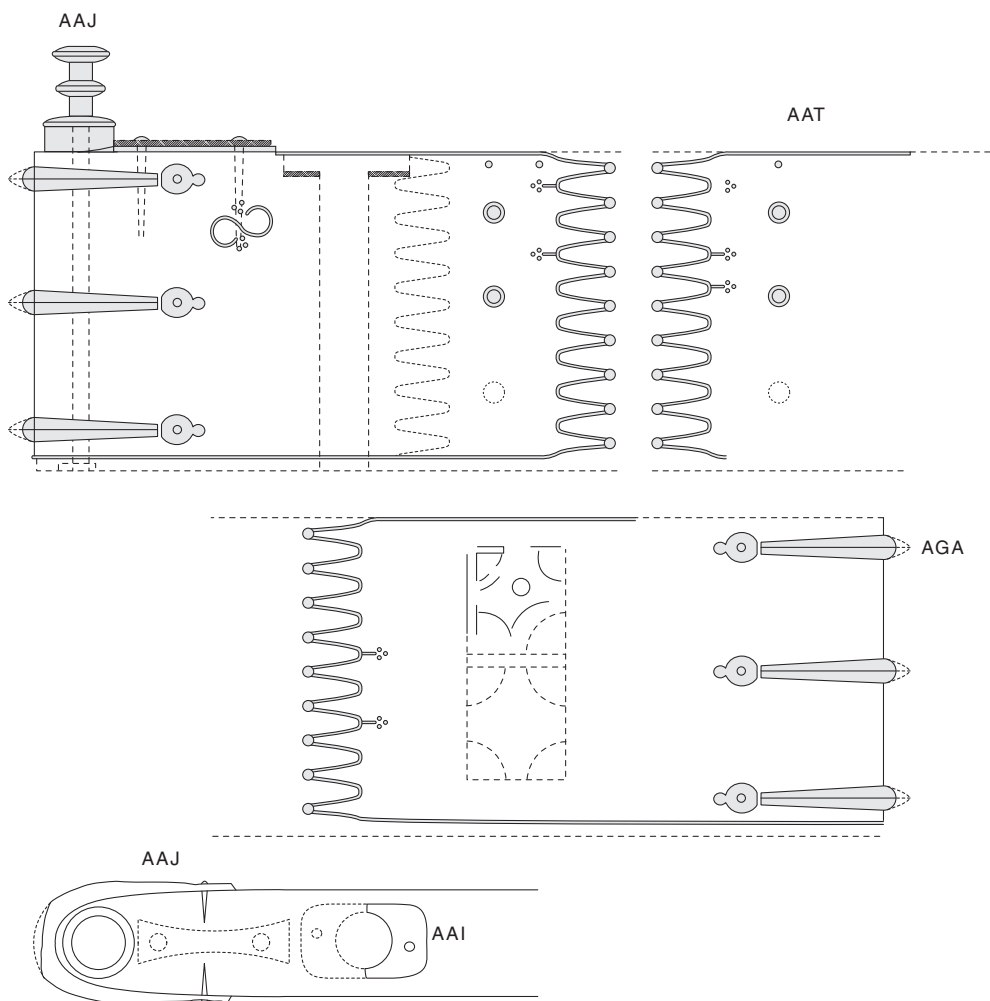

Fig. 5. Rekonstruktion af Fredbjerg-vognens undervognsfjæl med beslag. Bemærk de bronzestøbte U-formede beslags stærke nedslidning. Pladebeslagene har den samme punslede og gennembrudte ornamentik som beslagene på den første vogn fra Dejbjerg.

Reconstruction of the Fredbjerg cart's undercarriage board with fittings. Note the heavy wear on the U-shaped fittings, which are cast in bronze. The sheet fittings have the same punched and open-worked ornamentation as the fittings on the first cart from Dejbjerg.

den samme punkt- og stregornamentik og rektangulære gennembrudte felter, som ses på Dejbjerg I.⁶⁹ Pladebeslagene er i øvrigt så ødelagte, at deres oprindelige mål er usikre.

I udgravningsområdet er der også fundet et stort antal jernbeslag, heriblandt fire særlige slutblikbeslag der hører til pragtvogne af Dejbjergtype (fig. 8).⁷⁰ Det er styrkebeslag, monteret i forsænkninger i træværket omkring de lodrette

boringers åbninger på undervognsfjælernes over- og måske også underkant (fig. 5), hvorfor det oprindelige antal til to fjæle er mellem fire og otte. Der er formentlig et stykke af en jernbolt med lodret kilegang, der kan stamme fra en korsformet eller T-formet bolt, der kendes fra Dejbjerg- og Langå-fundene.⁷¹ Denne bolttype har gennem de lodrette borer i undervognsfjælen fastholdt aksel og langvogn/trækarme. Tre klumper af jern kan være nedbrudte dobbeltkoniske hoveder til jernbolte, der kun ses i dette fund.⁷²

Vognkassen

En del af et bronzestøbt hjørnebeslag med jernbolt med dråbeformet støbt hoved blev fundet sammen med et større beslag af jern (AJG) og i nogen afstand herfra endnu en bolt med dråbeformet støbt hoved (BBC) formentlig fra det samme beslag. Bronzebeslagene og boltene er identiske med tilsvarende både i Dejbjerg og Langå, dog således at den vandrette støbte del af beslaget med tagformet tværsnit mangler.⁷³ Der er fundet flere fragmenter af meget ødelagt båndformet jernblik i Fredbjerg, der kan stamme fra tilsvarende hjørnebeslag.

Som det eneste er der i Langå-fundet bevaret håndtagsformede støbte beslag knyttet til de hhv. runde og kvadratiske huller i hjørnebeslagenes ender. Omkring hullerne er der tilmed slidspor, der beviser, at de har været monteret som foreslået. I Dejbjerg-fundet mangler slidsporene omkring åbningerne, og

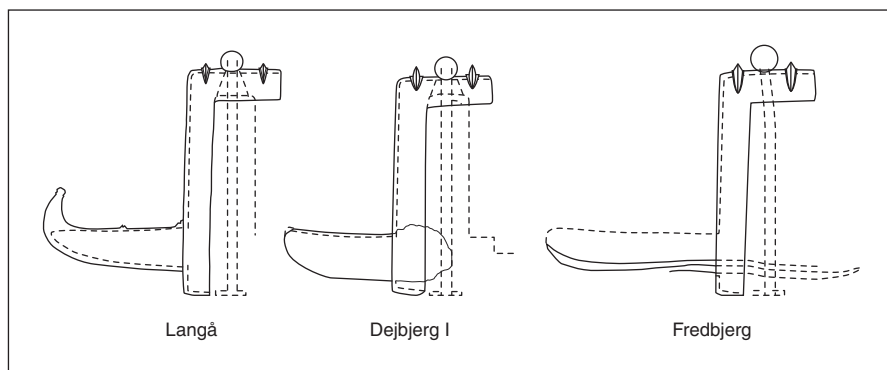

Fig. 6. Rekonstruktion af hjørne af vognkasse med beslag og håndtag fra Fredbjerg sammenlignet med de samme beslag på vognene fra Langå og Dejbjerg (I). Beslagene fra de tre fund har samme form og dimensioner.

Reconstruction of a corner of the cart body with fittings and handles from Fredbjerg compared with similar fittings on the carts from Langå and Dejbjerg (I). The fittings from all three sites have the same shape and dimensions.

håndtagene af bronze mangler. En trætap af bøg (*fagus*) er bevaret, og den kan have haft en tilsvarende funktion som håndtaget af bronze med kvadratisk tværsnit. Trætappen har været beklædt med tyndt bronzeblik og haft samme form som den indre hulhed i håndtagene i Langå-fundet. Hvis trætappen har været monteret som bronzehåndtaget, er tolkningen af tappens placering på vognkassens langside hos Petersen 1888 forkert.⁷⁴ I Fredbjerg kan det omtalte jernbeslag have haft en tilsvarende placering og her have støttet en trætap, der har haft omtrent samme dimensioner som trætappen i Dejbjerg. Selvom håndtagene i Langå er meget slidte, og de to øvrige fund viser, at det har været nødvendigt at have håndtag monteret på de lave vognkassers ender, er deres praktiske funktion ukendt (fig. 6).

Vognaksler

Der er ikke bevaret trædele af vognens aksler, men et kraftigt næsten 90 cm langt ret groft smedet fladjernsbeslag kan have hørt til en aksel eller til den bom, der har været monteret ovenpå vognakslernes midterste del. Det er fundet nær de øvrige undervognsdele.⁷⁵ Med regelmæssig afstand (8-10 cm) er beslaget forsynet med sømhuller, og ved flere af hullerne er der fundet jernnagler med store flade hoveder. Beslaget minder i udførelse og i form om fire kortere fladjernsbeslag i Langå-fundet, der her tolkes som reparationslasker på en knækket foraksel af træ. Det kan ikke udelukkes, at beslaget fra Fredbjerg har haft en tilsvarende funktion. I så fald har det været monteret på siden af akslen eller en overliggende bom, fordi der mangler huller i jernbeslaget til de gennemgående lodrette bolte, der har fastholdt akslen under vognen. Længden og bredden passer til den foreslåede funktion.

Det er takket være nyere undersøgelser af bl.a. Martin Schönfelder påvist, at hjulnavenes indre hulning og akselarmenes underside har været beslået med jern allerede i la Tène-tid.⁷⁶ Fordelen ved jernbeslag er, at både friktion og slid bliver reduceret, således at man kan køre hurtigere og længere med beslåede hjul og aksler, end med ubeslåede. Indirekte kan man se, at også hjulnavene fra Dejbjerg indvendigt har været beslået med jernringe fastholdt af såkaldte *slidpinde*, og det må sikkert også have været tilfældet for de øvrige vogne af Dejbjergtype, heriblandt vognen fra Fredbjerg. Denne omstændighed kan være årsagen til, at man har foretrukket at reparere en knækket vognaksel i stedet for at udskifte den med en ny, som man ellers gjorde ved de lokale arbejdsvogne af træ, hvis aksler var uden beslag.

Det bør nævnes, at der måske er fundet et fragment af en smedet lundstikke af jern i Fredbjerg (fig. 8, QZ). En lundstikke er et boltformet beslag, der holder hjulet fast på akslen.⁷⁷

Støbte prydsøm af bronze

Der er fundet ti korte og kraftige jernsøm med støbte riflede bronzehoveder (fig. 7).⁷⁸ De kan minde lidt om de prydsøm, der fastholder prydblikket på Dejbjerg II-vognens trædele.⁷⁹ Men Fredbjerg-fundets sømhoveder er meget grovere formgivet, og ornamentikken er ikke så ensartet som sømmene fra Dejbjerg. Indstøbningen af sømmenes jernstilk i bronzehovederne er ret tilfældigt udført. To af sømhovederne er stjerneformet skraveret med enkeltstreger, mens tre andre er firedelte med dobbeltstreger og hver andet felt krydskraveret, ét sømhoved har koncentriske linjer, og fire har linjer på tværs af sømhovederne uden tydelig skravering. Der er ikke fundet spor af den røde emalje i hovedernes nedfilede mønstre, som det ses på sømhovederne på vogndelene fra Dejbjerg.⁸⁰ Under flere af sømhovederne fra Fredbjerg findes rester af tyndt bronzeblik, der viser, at sømmene har fastholdt bronzeblikbeslag. Den type af prydblik, der på Dejbjerg-fundets vognsider blev fastholdt af riflede og emaljerede prydsøm, er repræsenteret i Dankirke, men de mangler både i Fredbjerg og i de øvrige fund.

Fredbjergs riflede prydsøm er fundet spredt i den østlige del af huset i samme lag som vogndelene, men uden kontakt med rester af træ eller andre beslag af metal. Fundoplysningerne er derfor ikke med til at afklare sømmenes oprindelige funktion. Sømmenes forarbejdning og stil minder om de zoomorfe bronzebeslag, der omtales nedenfor. Måske har de derfor været monteret sammen med dem, og ikke på vogndelene.⁸¹

Øvrige vogndeslag

Som nævnt er der fundet en del jernbeslag, ofte med aftryk af træ. Flere af beslagene er dog så nedbrudte, at de ikke nærmere kan beskrives og funktionsbestemmes, men et antal fladjernbeslag kan ligesom de løse jernsøm have været monteret på vogndele af Dejbjergtype (fig. 8).⁸²

Ringhovednåle

Der blev i den østlige del af huset i samme lag som vogndelene fundet to små støbte 7,1-7,3 cm lange velforarbejdede ringhovednåle af bronze med svajet stilk, profileret basis og næsten rektangulært øskenhul (fig. 9). Martin Schönfelder henviser til, at sådanne nåle er meget almindelige i oppidae bl.a. Manching i la Tène D. Nålene findes ofte parvis i periodens vogngrave, og Schönfelder mener derfor, at de har været brugt som hesteseletøjets remsamlere.⁸³ Det kan ikke udelukkes, at tilsvarende nåle og mere ordinære seletøjsbeslag med trenser har været til stede i de to brandgrave med vogndele af Dejbjergtype ved Langå og Kraghede, fordi især mindre bronzer i disse fund er meget

Fig. 7. Fredbjerg-fundets støbte hoveder til prydsøm, der er udført i en helt anden stil end prydsømmene på vogndelene fra Dejbjerg. De anses derfor at høre sammen med de punslede blikbeslag, der formentlig har beklædt et køreåg af træ. 1:1. – Foto: Rogvi Johansen.

Cast heads for ornamental nails from Fredbjerg produced in a completely different style from the ornamental nails on the vehicle parts from Dejbjerg. They are therefore thought to be connected with the punched sheet fittings, which presumably covered a wooden yoke.

ødelagt af varmen. En nøjere analyse er ikke gennemført, og det samme gælder til en vis grad materialet fra det ejendommelige fund ved Rønslunde, ikke langt fra Hedegård i Midjylland. Det knyttes til Dejbjerggruppen via et støbt knivhæfte af bronze med løs ring fra Langå-graven.⁸⁴ Typen findes i øvrigt også i Hedegård. Ved Rønslunde er ukyndigt fremdraget rester af to heste med rem-samlere og ringtrenser af jern og bronze.⁸⁵ I Dejbjerg er der slet ikke fundet

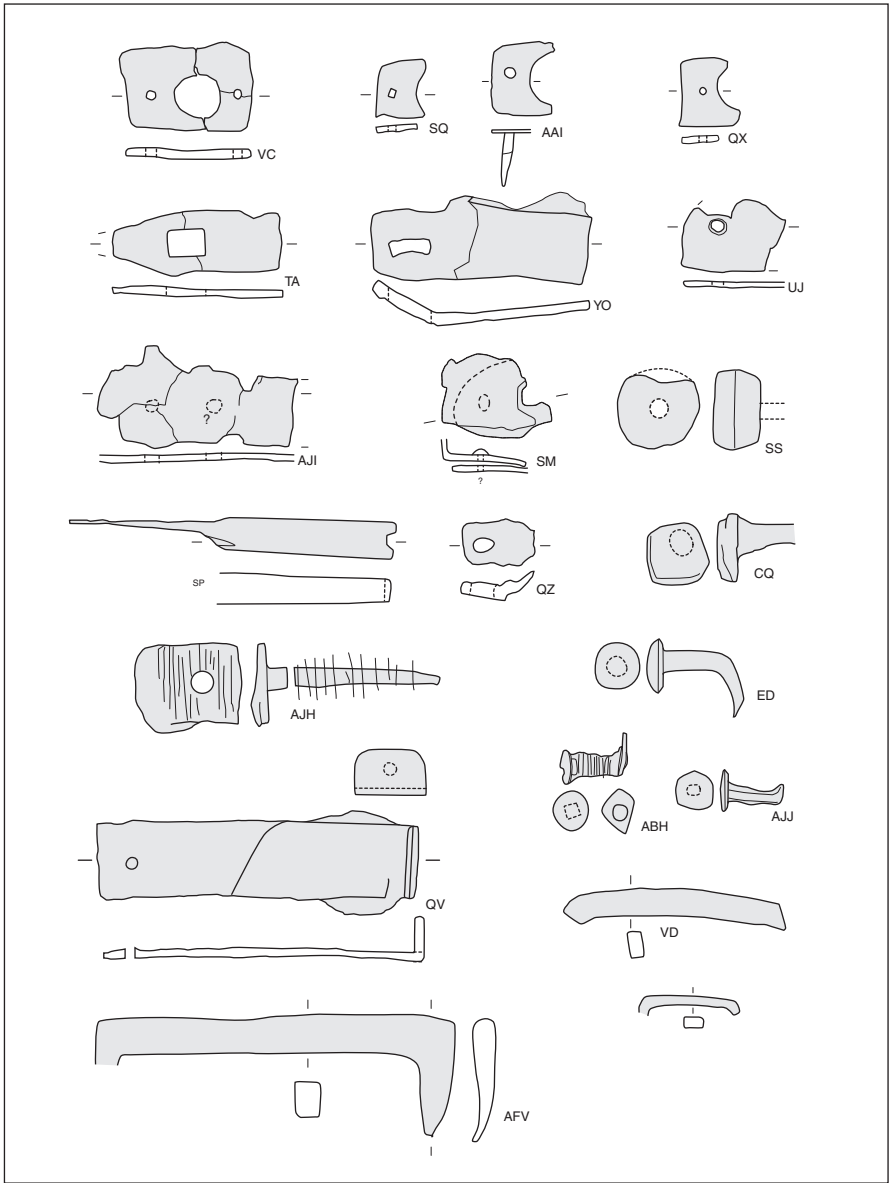

Fig. 8. Udvalg af større jernbeslag fra aktivitetsområderne (se fig. 2). 1:3.

A selection of larger iron fittings from the activity areas (see fig. 2).

Fig. 9. De to ringhovednåle fra Fredbjerg, formentlig anvendt som rem-samlere. 1:1 – Foto: Rogvi Johansen.

The two ring-headed pins from Fredbjerg, presumably used as strap fasteners.

seletøjsbeslag, men nær fundstedet for de to vogne er der senere fremkommet et køreåg af træ, som vi skal vende tilbage til (fig. 14).

Pigstav (stimulus)

I husets østlige ende blev, sammen med undervognsdelene med en indbyrdes afstand på ca. en meter, fundet to støbte bronzecylindre med isiddende udkløvet træ, der er bestemt til ask (*fraxinus*).⁸⁶ Den ene cylinder afsluttedes med et kugleformet parti med en torn, mens den anden har en lukket ende med en jernstift (fig. 10).

Der er næppe tvivl om, at stykkerne har været monteret på den samme ca. 1 meter lange og 1,5 cm tykke stav af udkløvet ask, og anvendt som pigstav (såkaldt *stimulus*). Kuske og kvægdrivere har brugt sådanne stave til at drive på dyrene, ligesom ryttere brugte sporerne. Sporer blev anvendt i la Tène-tiden og er også påvist i danske fund.⁸⁷ Parallele stykker til pigstaven er ikke ukendte hverken i la Tène-tidens vogngrave eller i Hallstatt-tidens.⁸⁸ De er fundet helt tilbage i italienske grave fra Villanovakulturen. En række grave, der indeholder to bidsler eller en lundstikke (*linchpins*) eller beslaget til en pigstav, tolkes som *pars pro toto* vogngrave. Denne vogngravskik har udløbere også til Central- og Nordeuropa i Hallstatt-tid og er næsten enerådende i den sene la Tène-tid.⁸⁹

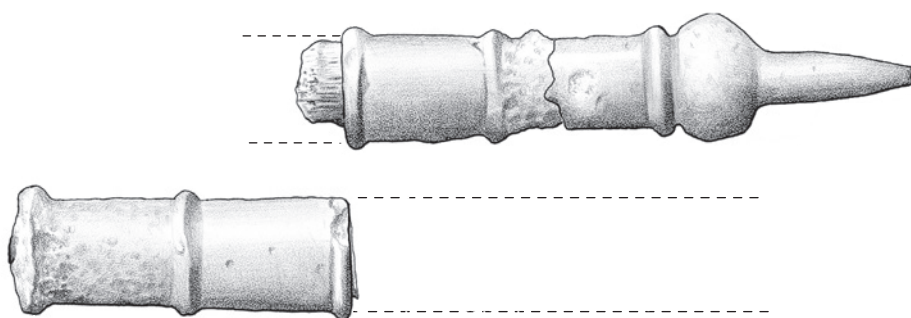

Fig. 10. Støbte ender til en pigstav anvendt som spore, når man kørte med heste. 1:1.
– Tegning: Louise Hilmar.

Cast ends for a pikestaff used as a spur or goad when driving horses.

Et beslægtet redskab, piskan (*Treibstachel*), var udbredt både i Hallstatt-tidens og i la Tène-tidens rige grave, som spiralformede bronzebånd og mindre døleformede beslag viser. Beslagene har været monteret på et spændstigt organisk materiale og fungeret som en effektiv kørepisk. Schönfelder viser nogle eksempler på sådanne piske-beslag og tilføjer en række lukkede cylindriske beslag fra bl.a. Husby-graven, Kappel-depotet og et par vogngrave fra la Tène-tid, der tolkes som endeknapper til piske.⁹⁰ Mens de øvrige formentlig er endeknapper, er det støbte bronzebeslag fra Kappel-depotet dog nok et særligt beslag til vognstangsakslen, som kendes fra Dejbjerg II.⁹¹

Samlet indtryk af vogndelene

En del af de analyserede beslag i Dejbjerg-gruppen stammer ikke fra vognenes fremstilling, men er tilført senere i løbet af vognens funktionstid, fordi den er blevet repareret, ombygget og fået tilført nyt udstyr. De foreløbige analyser af samtlige beslag af jern og bronze til de fem danske vogne af Dejbjerg I type viser i øvrigt, at der heller ikke blandt alle de originale beslag er så stor ensartethed, som man kunne forvente, hvis de var fremstillet på det samme værksted af de samme håndværkere.

Indtil videre er situationen den, at Fredbjerg-vognens undervognsbeslag af jern og bronze er stort set identiske med beslagene i Dejbjerg I. Det bevarede knopformede beslag af bronze er imidlertid en lokal variant. Bøsningerne af bronze til trækarmene er identiske med Dejbjerg I, mens det indre prydblik i bøsningen er lokalt ligesom de meget kraftige akselnagler med støbte hoveder af bronze. Det svære båndformede 90 cm lange jernbeslag er lokalt, mens

fragmentet af lundstikken er identisk med Dejbjerg-fundets lundstikker af jern. De svære jernkramper er lokale varianter, og det samme er tilfældet med den formodede tap til den lave vognkasses hjørnebeslag. Selve hjørnebeslaget er identisk med beslag fra Dejbjerg I og Langå. De riflede prydsøm til vognsiderne er lokale, og forarbejdningen er beslægtet med de zoomorfe bronzer, der omtales nedenfor. Fredbjergs helt selvstændige bidrag til Dejbjerg-gruppens fælles inventar er de muligvis importerede ringhovednåle og pigstaven, hvis forlæg er keltisk.

På den baggrund er det vanskeligt at se Fredbjerg-vognen produceret på samme værksted som f.eks. Dejbjerg I eller Langå-vognene, men samtidig må der have været tæt kontakt mellem de håndværkere, der har produceret de forskellige vogne, fordi vognenes arkitektur og konstruktion er identisk, og mange af beslagene har fælles forlæg (modeller), ligesom der er brugt de samme arbejdsmetoder og værktøjer f.eks. punsler. Fredbjerg-fundets eneste trædele fundet i trækarmenes støbte bøsninger af bronze viser dertil, at træforarbejdningen var på højde med Dejbjerg I, og at man formentlig også har anvendt sav til fremstilling af Fredbjerg-vognen.

De U-formede støbte beslag på undervognsfjælene har, ligesom særlige støbte fælglåse af bronze og flere andre beslag fra Dejbjerg-gruppens vogne, tydelige paralleller i fundmaterialet fra Hradiste ved Stradonice syd for Prag. Sammen med fundene af navbøsninger i depotet ved Kappel viser det, at den firehjulede pragtvognstype har været udbredt indenfor det senkeltiske kulturområde. For at skabe større klarhed over ligheder og forskelle mellem Dejbjerg-gruppens seks vogne og de europæiske paralleller, underkastes materialet tekniske og kulturhistoriske analyser, der fremlægges andetsteds. Resultaterne vil også få stor betydning for forståelsen af den følgende fundgruppe i Fredbjerg, de såkaldte depotbronzer, der muligvis har paralleller i Dankirke.

Depotbronzerne

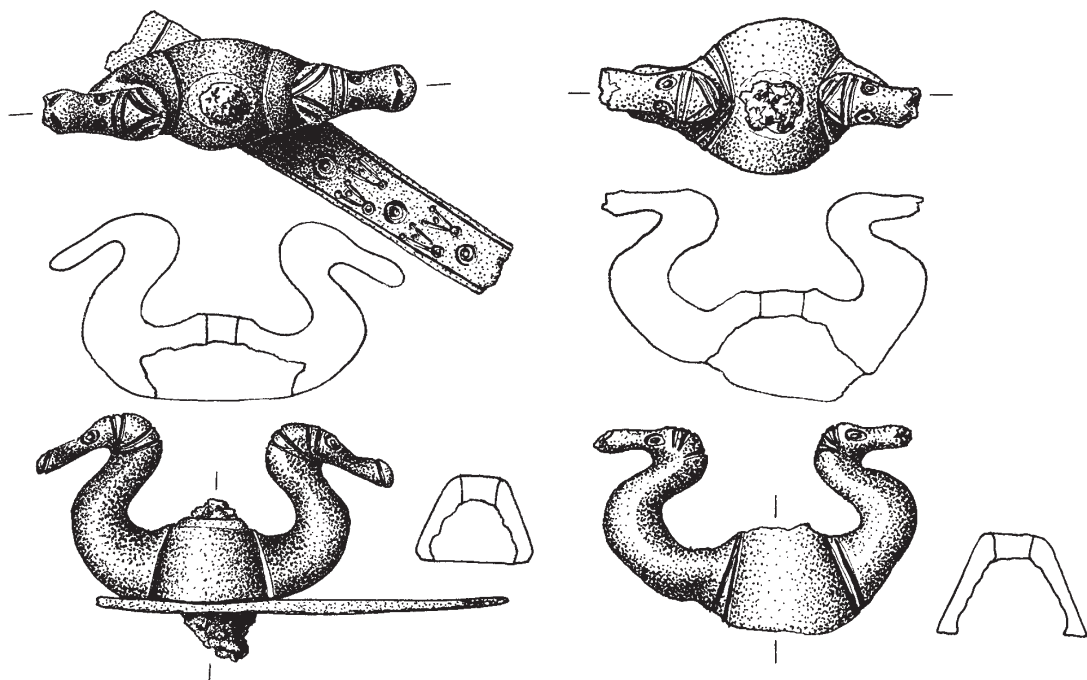
Fremkomsten af de små støbte tyre-/andefigurer, dekorerede plader og stænger af bronze vakte som nævnt så megen opmærksomhed omkring lokaliteten ved Fredbjerg, at undersøgelsen blev iværksat. Senere er der fundet flere bronzer i husets østende i kontakt med vogndelene, hvorfor depotbronzerne også må være efterladt i løbet af husets sidste fase. Hele materialegruppen består af hen ved 400 ofte meget små fragmenter og støbte søm, der har så ensartede stiltræk, at hovedparten må anses for at have hørt sammen. Der er flere af pladebeslagene, der har spor af træ på bagsiden, så antagelig har de været sømmet på en eller flere større trægenstande. Beslagsmaterialet falder naturligt i følgende grupper: a) zoomorfe (plastiske) bronzer med tilhørende stænger og et glatho-

vedet, støbt søm, b) bronzeblikplader med punslet ornamentik med tilhørende støbte, ca. 2,0 cm lange søm med glatte, halvrunde hoveder. De adskiller sig klart fra de støbte søm med flade hoveder, der har fastholdt de fingrede beslag på vogndelene.

Zoomorfe bronzer

To tyreprotomer: hver med to sømhuller, sildebensornamenteret ryg med tagformet tværsnit, afsluttet med to faste kugler (fig. 11).⁹² Gennem ryggen på den ene var der et mindre boret hul ved siden af de to andre. Stykkerne er 6,0–6,6 cm lange og 5,5–6,0 cm høje og støbt a cire perdue med kraftig efterbehandling og polering. Gennem et sømhul i det ene protom sad der ved optagelsen et 5,4 cm langt støbt bronzesøm, der viser, at stykket har været sømmet på et plant træunderlag mindst 5,4 cm tykt.

Der er flere paralleller til tyreprotomernes plastiske formsprog såvel i hjemlige som i europæiske fund fra la Tène-tid. Ud over de kendte førromerske stykker fra kedlerne fundet ved Rynkeby og Sophienborg, er der tyren fra Tissø og drikkehornsbeslag med tyrehoveder fra Rødding, Skafterup og kæden med tyr og fugl fra Keilstrup, som Klindt-Jensen viser sammen med tyrefiguren fra et knivbeslag fundet ved Heppenheim, der har en helt enestående lighed

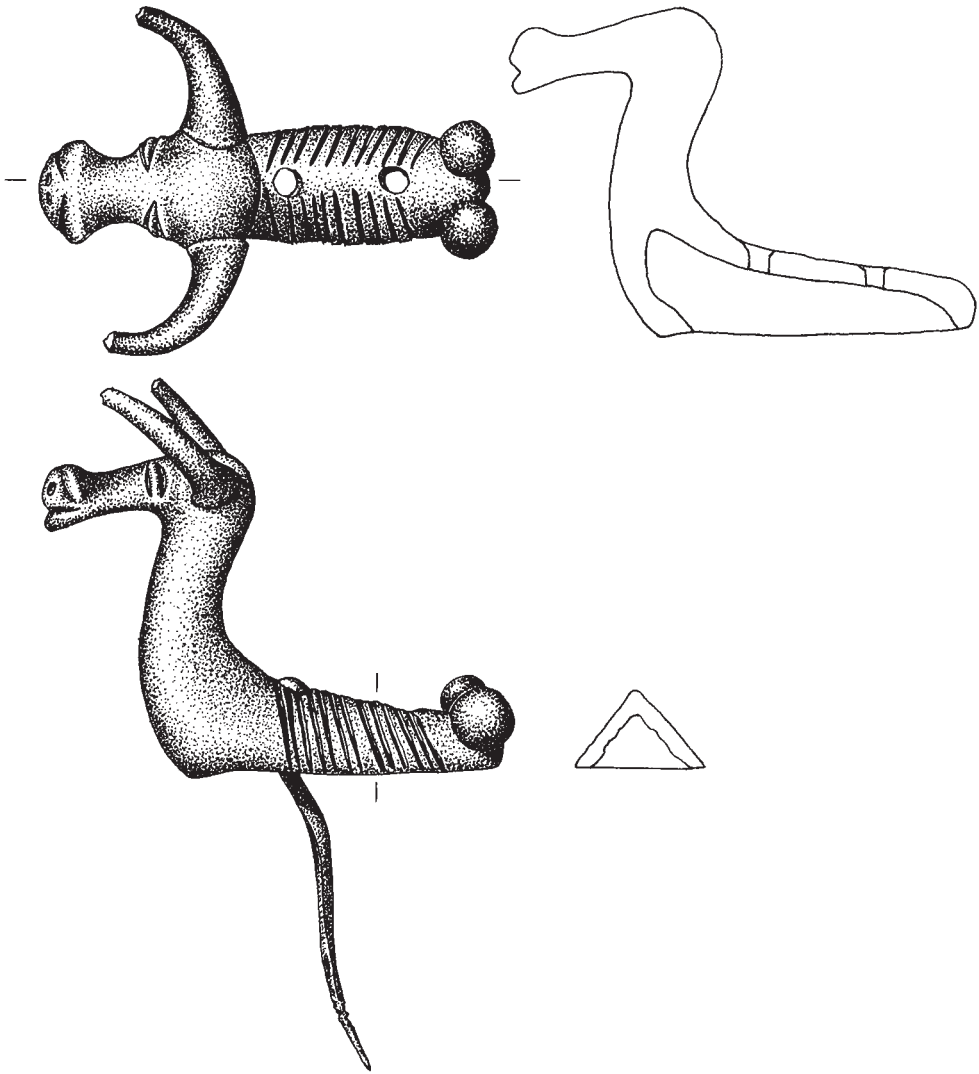

Fig. 11. Eksempler på de zoomorfe bronzer fra Fredbjerg. Der er fundet to ens tyrefigurer og fire dobbelte ænder, der kunne have fungeret som lineholderbeslag på et køreåg. De to tyrefigurers horn er ikke bevaret intakt, idet de yderste ender mangler. De kunne have været forsynet med beskyttende kugler for at antyde, at dyrene var tæmmede. 1:1. – Tegning: Lars Hammer.

Examples of the zoomorphic bronzes from Fredbjerg. There are two identical bull figures and four double ducks, which may have functioned as terrets on a yoke. The horns of the two bull figures are not intact as they lack their outermost tips. They may have been fitted with protective globes indicating that the animals were domesticated.

med Fredbjerg-tyrene, bortset fra at Heppenheim-tyrens horn har kugleformet afslutning.⁹³ Ser man nærmere på Fredbjerg-tyrenes horn, er det tydeligt, at alle spidserne er afbrudte. Det kan således ikke udelukkes, at spidserne oprindeligt også her har været prydet med de små kugler, der var symboler på tyrenes domesticering.

Fire dobbeltænder: hver med hvælvet midterstykke med en jernnagle eller hul til en jernnagle (fig. 11).⁹⁴ Stykkerne er 3,5–4,8 cm lange og 2,2–2,5 cm høje, støbt a cire perdue og kraftigt efterbehandlet og poleret. To af andefigurerne har plan underside (NY, NZ) til forskel fra de to øvrige (OA, OB), som tilmed er kortere og mindre veludført. Den ene figur med plan underside er fastnaglet til en flad ornamenteret bronzestang (NX), og noget tilsvarende har formentligt været tilfældet med den anden. De to øvrige kan have siddet på et manchetterformet pladebeslag med indvendig diameter på 4,6 cm monteret med støbte bronzestænger med halvrundt tværsnit. Det er tydeligt, at de 0,5 cm tykke jernnagler er nittet fast i figurerne ovenfra for at sikre en solid fastgørelse. Naglen i figuren med flad underside, der er fastgjort til bronzestangen, er gået igennem stangen ned i et underlag. Også denne fastgørelsesmetode er solid og viser, at dobbeltænderne har haft en praktisk funktion i modsætning til tyrefigurerne, der er monteret med søm som prydbeslag uden funktion.

De ret sparsomme paralleller til de støbte dobbelte andefigurer fra Fredbjerg i sen førromersk jernalder i Norden og Europa omtales hos Jes Martens 1999. Selve motivet, de antitetiske fugle, er vidt udbredt indenfor europæisk Urnemark- og Hallstattkultur på plastiske vognmodeller i Sydøsteuropa, vognmodeller fra den Italienske halvø, eller som indpunslede billeder på kar af drevet bronzeblik som f.eks amforaen fra Mariessminde på Fyn.⁹⁵ Andefugle eller svaner anses for at høre til frugtbarhedskultens ældre lag som symbol på de ferske vande og den livgivende regn. I den mykenske mytologi blev svaner spændt for Apollons vogn, før han drog til himmels for at hente regnen ned til de tørre marker.⁹⁶

Tre støbte bronzestænger der er indbyrdes forskellige.⁹⁷ NR er 25,9 cm lang, afbrudt i den ene ende, 1,2 cm bred med fladt rektangulært tværsnit afrundet på den ornamenterede side og ornamenteret med skråstreger og cirkler, der minder om båndformet lerkarornamentik f.eks fra gravplaserne ved Vogn eller Kraghede.⁹⁸ Stangen, der har tre undersænkede sømhuller, har i den ene ende en oval udvidelse med et firkantet hul, der passer til det 36 mm lange og 8x6 mm tykke *jernsøm* NS, der har tydeligt aftryk af træ med fibre vinkelret på længderetningen. NV er profileret i begge ender, bøjet i kreds og forsynet med

tre huller til rundhovede støbte søm. Stangens tværsnit er halvrundt, og den er fastgjort til en manchetformet bronzeplade uden dekoration men med aftryk af træ på undersiden. Stykket har omsluttet et rundt træstykke med en diameter på 4,6 cm. Pladen har en boring på 0,6 cm, der passer til en af ændernes jernnagler. Det er sandsynligt, skriver Stig Jensen, at én af ænderne med buet underside kan have været monteret på bronzepladen. NX er en 32,5 cm lang bronzestang (afbrudt i den ene ende) med fladt kvadratisk tværsnit, 1,3 cm bredt, dekoreret med skrånstreg og små vinkler med cirkler, der minder om fodaftryk af en svømmefugl. Stængerne har borede sømhuller til fastgørelse på et underlag af træ.

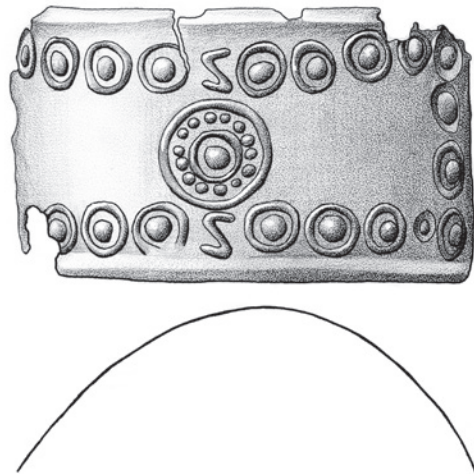
Et hvælvet bronzepladebeslag med fliget udlinje, sømhuller og stregornamentik er 6,5 cm bredt og 19 cm langt.⁹⁹ Beslaget, hvori der ved optagelsen sad mindst et 1,5 cm langt støbt bronzesøm, er tydeligvis revet af et træunderlag. Beslaget har beklædt en knæformet trædel, der enten har været ydersiden af knæet på en bagvogn af Dejbjergtype eller undersiden af et åg af træ, som gengivet hos Schönfelder 2002.¹⁰⁰ Bronzebeslagets dimensioner tyder på den sidste mulighed, skønt der ikke ses tilsvarende beslag på bevarede åg fra jernalderen. Beslagets godstykkelse er sammen med et andet pladebeslag lidt kraftigere end de øvrige pladebeslag.¹⁰¹ Begge beslags bagsider har tydelige hammermærker.

Punslede bronzeblikplader

Der er fundet et stort antal fragmenter af punslede pladebeslag, der kun i begrænset omfang kan sættes sammen (fig. 12). Pladernes mønstre, der består af rækker af S-er, cirkler, korte rette linjer i stjerneform og punkter, er punslede med få forskellige stempler fra bagsiden af de forglødede drevne plader, mens de var lagt på en blok af beg, bly eller hårdt endetræ. Den bedste parallel til de punslede plader er de to løsrevne pladebeslag med sømhuller, der blev fundet sammen med fragmenterne af en bronzekedel ved Sophienborg i Nordsjælland.¹⁰² Punslingen på pladerne fra Fredbjerg er markant anderledes end punselmønstrene på de fingrede beslag, der er monteret på undervogndelene i Dejbjerg, og som via røntgenoptagelserne af præparaterne også ses på de fingrede beslag fra Fredbjerg. Kanterne på depotbronzerne i Fredbjerg har to udformninger. Den ene har en punslet linje langs randen, den anden et fladet parti, der kan stikkes ind under næste plade, således at pladerne kan lægges tæt sammen og dække større flader. Stig Jensen fremlægger ikke helt korrekte udtegninger af beslagenes ornamentik og former.¹⁰³ Det er som nævnt vanskeligt at samle større stykker, fordi hovedparten af de ganske små fragmenter af

Fig. 12. Eksempel på de punslede fladedækkende pladebeslag der er så ødelagte, at de ikke kan lægges sammen til større helheder. 1:1. – Tegning: Louise Hilmar.

An example of the punched, surface-covering sheet fittings. These are so degraded that they cannot be refitted to form larger pieces.

bronzeblik ikke er fundet *in situ*, men ved soldning af pløjelaget omkring fundhullet M i 1969. To større fragmenter stammer fra den arkæologiske undersøgelse og er optaget i præparat i nærheden af vogndelene i husets østende.¹⁰⁴ Det eneste, der således kan udledes af pladematerialet, er, at de oprindelige beslag har været fladedækkende sømnet på underliggende træmateriale, der har haft cylindrisk form med en diameter på 5,0-7,5 cm.

Depotbronzernes funktion

Mens der hidtil har manglet beslag til trækåg i danske grave med pragtvogne af Dejbjergtype, kan de nævnte pladebeslag i Fredbjerg-fundet tolkes som beslag til et trækåg. De kan ikke have været monteret på kendte vogndeje, der har haft kraftigere tværsnit end 5,0-7,5 cm. En stol af Dejbjergtype kunne have været beslået med bronzer, men tanken møder modstand efter sammenligning med publiceret europæisk vogngravsmateriale fra såvel Hallstatt-tid som la Tène-tid.¹⁰⁵

Pladernes udformning og montering viser en fladedækkende dekoration med geometriske mønstre. Parallellt til dekorerede pladebeslag af denne form og type er meget få ud over de desværre dårligt oplyste punslede ågbeslag af bronze fra Lupburg-Gottesberg (Oberfalz).¹⁰⁶ En fladedækkende, geometrisk ornamentik beslægtet med den fladedækkende dekoration i Fredbjerg-fundet, men udført i et andet materiale, nemlig sømbeslået læder, ses på hesteågene fra Hradenin (gravene 24 og 46), Strasskov, Mitterkirchen, Frankfurt Stadtwall, Grossholz-graven i Bern m.fl. (fig. 13).¹⁰⁷

Disse dekorerede åg, der ofte findes sammen med dekorerede lædergjorder og repladebeslag, der leder tanken hen på holstenske bælters pladedekoration,

dateres imidlertid til Hallstatt-tid og er således betydeligt ældre end Fredbjerg-fundet. Derfor kunne det være fristende at se beslagene fra Fredbjerg som ældre (importerede) indslag i et yngre førromersk vognmiljø. Men den sol-ornamentik, der findes på pladerne, ses også på det cirkulære prydblik, der er bevaret i den ene af de to vognstangs-bøsninger. Hertil kommer, at både de riflede prydsøm og de plastiske zoomorfe beslag stilmæssigt og kronologisk knyttes til keltisk sen la Tène (D), om end de må være hjemligt fremstillede.¹⁰⁸ Paralleller til sådanne beslag er jo også fundet sammen med vogndelev af Dejbjergtype på Dankirke-bopladsen.¹⁰⁹

På flere af de citerede åg fra europæiske grave fra både Hallstatt- og la Tène-tid er der monteret beslag, der styrede linerne (tømmerne) mellem heste og kusk og fastgjorde seletøj og underliggende puder (kumter) mellem åg og trækdyr. Sådanne funktioner kan flere af de zoomorfe beslag fra Fredbjerg (og Dankirke) have haft. De fire dobbelttænder kan have været lineholdere, ligesom de fire øskenformede lineholdere på åg fra la Tène-tid af samme form som åget fra selve La Tène (fig. 14). Bronzestængernes rette forløb og let hvælvede overflade peger imidlertid fra de nævnte svungne åg hen på danske åg af den slanke type, der er fundet f.eks. ved Dejbjerg og Finderup, men også i Ezinge, dateret til førromersk jernalder.¹¹⁰ De buede og manchetterformede beslag fra Fredbjerg kunne, med de nævnte diametre på det forsvundne træunderlag, understøtte denne tolkning. I samme retning taler to zoomorfe prydbeslag på det betydeligt ældre åg af træ fra vogngraven ved Hochdorf, der måske antyder en mulig placering af de to tyreprotomer fra Fredbjerg.¹¹¹ Den svage montering (med søm) viser, at de har været prydbeslag, uden funktionel betydning.

Men de danske beslag har ikke sikre paralleller blandt de europæiske la Tène-tids ågbeslag, som Martin Schönfelder beskriver og opdeler i en række typer: *lineringe* (Führungsringe), *opsatser* (Aufsätze) og *endebeslag* (Endbeschläge), der yderligere underopdeles.¹¹² Disse beslag er fundet både i grave med vogne og hesteseletøj, oppidae og depoter og kan derfor knyttes til hesteåg (ryg- og nakkeåg), dateret til la Tène B-D. Af interesse i denne forbindelse er lineringene af type *Kappel*, fordi der i dette depot som nævnt også er fundet støbte navringe, der minder om ringene af Dejbjergtype. Lineringene af Kappel-type stammer fra depoter, bosætninger og oppidae (Manching, Stare Hradisko og Biebertal-Fellinghausen/Dünsberg). De dateres til la Tène D.¹¹³

Åg til okser og heste

Fra Nord- og Vesteuropas jernalder kendes mindst fire former for forspænding med åg, der her benævnes efter de dele af trækdyrene, som ågene er fastgjort til: hornåg og rygåg til okser samt nakkeåg (*neck yoke*) og skulderåg (*dorsal yoke*)

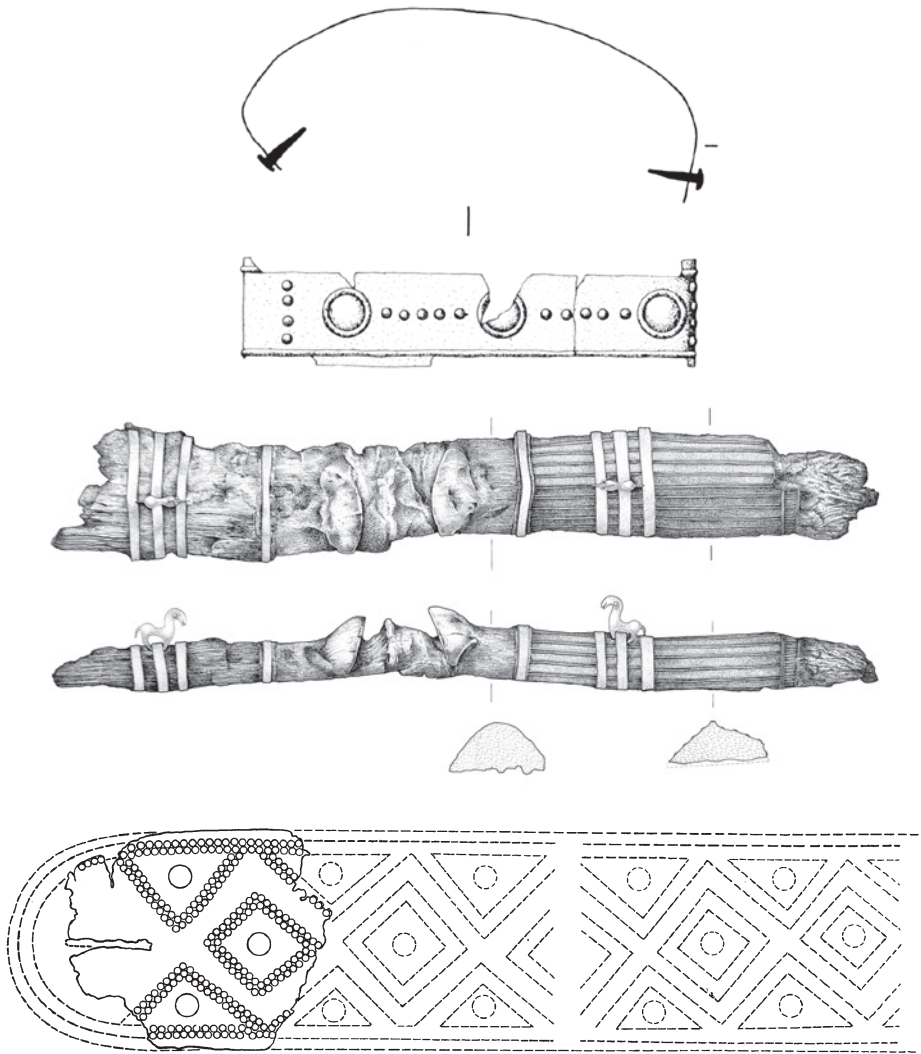

Fig. 13. Dekorerede åg fra europæiske vogngrave fra Hallstatt-tid. Øverst: beslag af bronzeblik til åg af træ fra Lupburg-Gottesberg, Tumulus 1. 1:2. Midten: del af beslået åg af træ fra Hochdorf. Læg mærke til de to små heste, der kunne have samme funktion som tyrefigurerne i Fredbjerg. 1:3. Nederst: del af læderbeklædning til åg af træ fastholdt med stifter i geometriske mønstre fra Grossholz, Kt. Bern – af samme type som de kendte åg i gravene ved Hradenin, Strassskov og Mittelkirchen. 1:4. – Efter hhv. Pare 1992, Koch 2006 og Drack 1958.

Ornamented yokes from European chariot burials from the Hallstatt period. The best-known examples come from Hradenin, Strassskov and Mittelkirchen. These are covered in leather, fastened with sprigs forming a geometric pattern. The yoke from Hochdorf is fitted with two small horses; these could have had the same function as the two bull figures from Fredbjerg.

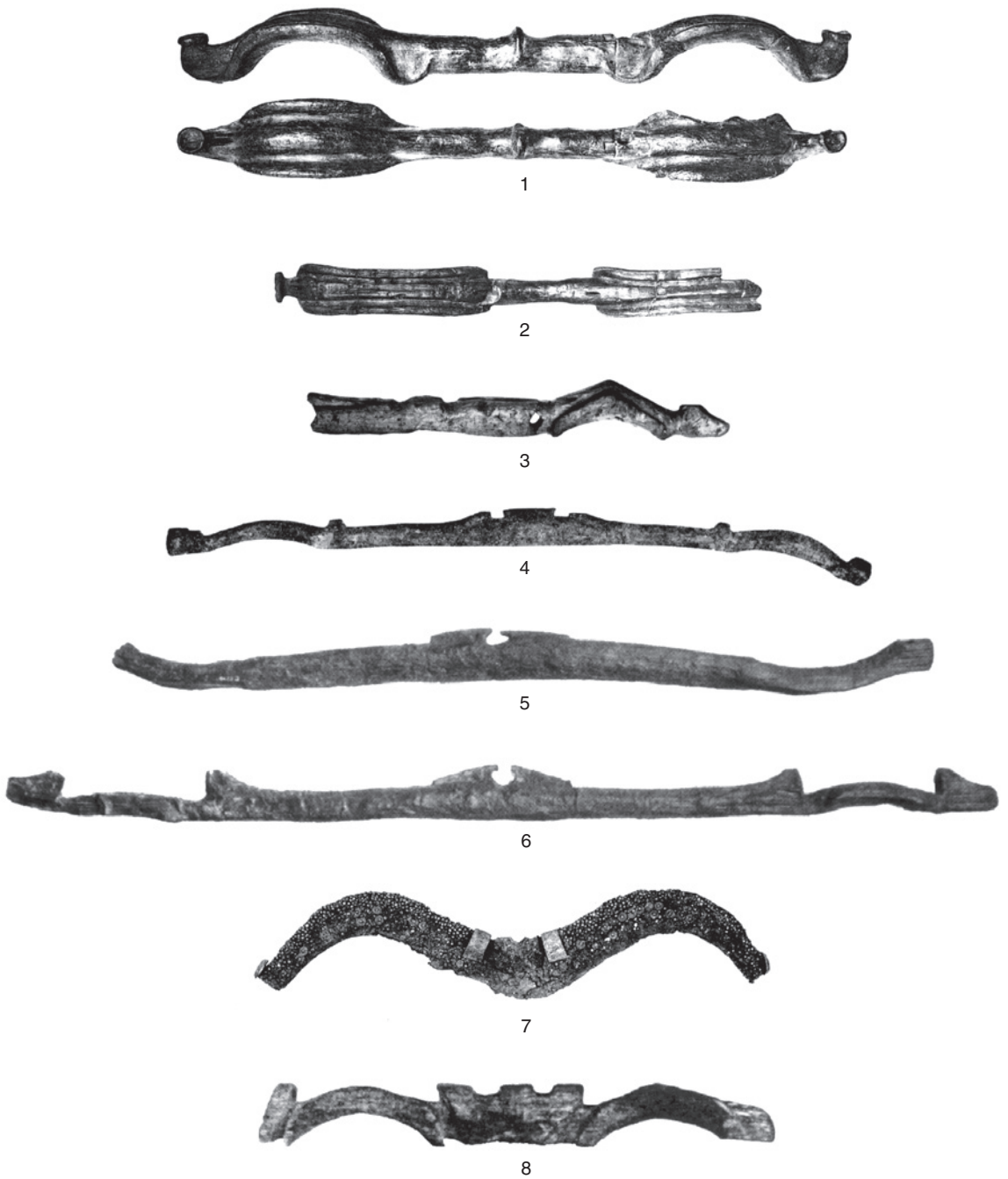

Fig. 14. Åg af træ fra europæiske og danske mosefund. 1-2: La Tène; 3: Unterlübbe; 4: Ezinge; 5: Finderup; 6: Dejbjerg; 7: Kelheim; 8: Annaberg. 1:12 – Efter Schönfelder 2002.

Wooden yokes found in European and Danish bogs.

til heste. Litteraturen om recente åg har sammen med køreforsøg, inspireret af afbildninger fra oldtiden, afklaret, at placeringen af nakke- og skulderågene på heste var hhv. bagved og foran den fremstående manke (*withers*).¹¹⁴ Men der er i den arkæologiske litteratur ikke enighed om, hvilke af de bevarede typer af oldtidsåg, der skal henregnes til hvilke af de fire forskellige former for åg-forspænding med varierende puder, bindsler og seletøjer.¹¹⁵

Omvendt må man formode, at samme åg-type har været anvendt til flere forskellige forspændingsformer, ligesom i nyere tid, hvor udskårne åg-bomme af træ har kunnet omstilles til flere forskellige former for forspænding og forskellige trækdyr (heste og okser) med bindsler, rammeværk, puder, seletøj og trenser (bid). Også længden af vognstangen (afstanden mellem åg og vandret vognstangsbolt), der har betydning for den optimale tilpasning mellem vogn og trækdyr, har kunnet reguleres i nyere tid, om ikke andet så ved at skifte vognstang.¹¹⁶ De målbare vognstangslængder i oldtidsmaterialet burde derfor være med til at indkredse de foretrukne forspændingsformer.

Som udgangspunkt kunne man antage, at de vognstænger, der har været anvendt sammen med hornåg til okser og nakkeåg til heste, var længere end de vognstænger, der har været anvendt sammen med rygåg til okser og skulderåg til heste. Den senneolitiske vognstang fra Klosterlund er godt 3 m lang¹¹⁷ ligesom f.eks. åsen til den neolitiske krogard fra Tannenheuser Moor i Ostfriesland.¹¹⁸ Den del af vognstangen på Klosterlundvognen, der rager ud over vognkurven, er hen ved 2,50 m lang. De målbare vognstænger i sen la Tènes tohjulede vogngrave er kortere, nemlig af samme længde som Dejbjerg-II vognens vognstang og de daterede vognstænger fra romersk jernalder, der er ca. 2,00–2,10 m lange. I de sidste tilfælde er målene taget mellem vandrette og lodrette boringer.¹¹⁹ Hermed antydes som ventet, at man har spændt to okser for plov og vogn via hornåg i neolitikum og derfor haft behov for en lang vognstang. I førromersk og ældre romersk jernalder viser vognstængerne længde ingen forskelle, der ville kunne adskille vognstængerne til ryg- og skulderåg anvendt i forbindelse med forspænding af hhv. okser eller heste.

Konklusionen bliver således, at de forskellige åg-typer i ældre jernalder må have været anvendt i flæng, og at vognstængerne brugt i forbindelse med de forskellige forspændingsformer stort set har haft den samme længde. Det er således nærliggende at forestille sig, at de forskellige vogntyper i jernalderen kan have været trukket af både okser og heste, med mindre fund af seletøj og trenser (bidsler) sammen med vognene i gravene viser, at der fortrinsvis har været anvendt f.eks. heste. Hvilke trækdyr, der har været foretrukket til de forskellige vogntyper, kan derfor kun sandsynliggøres ved sammenligning

mellem vogntypernes køreegenskaber og konstruktion og trækdyrenes størrelse, bevægelser og hastigheder. Hurtige og lette vognkonstruktioner (sammensatte egehjul med udvendig diameter på 80-95 cm) med omtrent vandret træk på mindst 40-50 cm over jorden ses således ofte trukket af heste (Hallstatt- og la Tène-tidens grave samt f.eks. vogntypen fra Tranbær mosefund). Tunge og langsomme vognkonstruktioner (skivehjul med udvendig diameter på under 80 cm) må derfor hovedsageligt være trukket af okser (vogntypen fra Rappendam mosefund).¹²⁰

Bronzernes stilelementer

Ole Harck har sammenlignet den punslede pladeornamentiks elementer på Fredbjerg-beslagene med Dejbjerg-pladebeslagenes ornamentik og den udfyldende pladeornamentik, der findes på de såkaldte holstenske bæltter af Hingststyper D og E, der dateres til fase IIB-IIc i Holsten, samtidigt med en fremskredne del af Beckers periode IIIa og Jes Martens fase IIB i Jylland (fig. 15).¹²¹ Karl Hucke behandler fund af holstenske bæltter i deres nordøstligste udbredelsesområde i Holsten med tilgrænsende egne mod Plön, Eutin, Oldenburg, nord for Nedre Elb, i Hamborg-området og flere andre steder.¹²² Bælternes eksklusive udbredelse i kvindegravene kan ifølge Hucke tolkes som en kort omløbstid. Bælterne må være knyttet til kultens aktører og være lokalt fremstillet, muligvis under keltisk påvirkning.

En lidt anden udbredelse har de samtidige nordjyske støbte bronzekædebæltter, der efter fundet af bæltet på Hedegård-gravpladsen og et nyt gravfund fra Tinghøj i Himmerland nu omfatter 12 eksemplarer fra Jylland, Østfold, Bohuslän og grænsen mellem Skåne og Blekinge.¹²³ De er også lokalt fremstillede og fremviser flere plastiske zoomorfe træk, der leder tanken hen på figurerne (dobbeltænderne) fra Fredbjerg. På Gotland er der fundet støbte beslag fra særlige lokale bæltter, dateret til Nyléns fase B. Især zoomorfe bæltkroge er af interesse i denne forbindelse, fordi de har store kugler, der markerer ører eller horn, som kan være paralleller til kuglerne på tyreprotomerne fra Fredbjerg.¹²⁴ Kuglerne minder om de lokalt producerede støbte kuglefibler, der i visse tilfælde også har zoomorfe træk, som fiblen med dobbeltskyren fra Søften.¹²⁵ Desværre er de fleste løsfund, meddeler Martens, men deres slægtskab med sene variationer af K-fibler henfører dem til ældre fase IIB, hvorved de er samtidige med Hingsts udviklede kuglefibler i Holsten.¹²⁶

Martens mener, at de zoomorfe bronzers kontekst er vigtig for at forstå deres betydning. Den første store fundgruppe er zoomorfe fibler fra jyske grave og moser. Den næste gruppe er holstenske bæltter og metalkædebæltter af nordjysk type, der via gravene ved Try Skole og Hedegård er knyttet til den

»første store fyrstegravshorizont« eller Oksywie-horizonten, der placeres i ældre del af Martens fase IIB eller Bechers periode IIIa.

Martens mener, at de zoomorfe bronzer er udbredt i forbindelse med etableringen og styrkelsen af magtcentre inspireret af keltiske former i en tid, hvor de samme symboler var ved at gå af brug i Europa. Det gælder ikke kun de zoomorfe bronzer, men også våbengravene og vogngravene. Der er tale om en bevidst selvstændig udvælgelse i de germanske områder af keltiske elementer, som man selv fremstiller og sætter ind i sine egne sammenhænge, slutter Martens. En række af de zoomorfe elementer indgår i de senere germanske dyrestilarter.

Det kronologiske miljø

Fredbjerg-huset anses af Stig Jensen som nævnt for at være opført i sen førromersk jernalder periode IIIb efter C.J. Becker og opgivet i første halvdel af ældre romersk jernalder. Huset har haft mindst fire kronologiske faser, og bronzerne og værkstedsaktiviteterne er kommet til i den sidste fase, der dateres til ældre romersk jernalder, formentlig periode B1 (fig. 15).

Man har i flere omgange søgt at revidere og parallelisere den danske (jyske) kronologi med den nordtyske.¹²⁷ Jes Martens foreslår som nævnt en opdeling af den jyske førromerske periode i to hovedafsnit (kaldet fase I og fase II) parallelt med bl.a. den nordtyske og den polske kronologi. Jastorf-kulturens periode I er en art forlænget Hallstatt-periode uden fibler og lerkar med båndformede ører, mens periode II (faserne Ripdorf og Seedorf) er præget af former og import fra mellemeuropæiske keltisk påvirkede kulturområder, indtil romersk import slår igennem ved overgangen til ældre romersk jernalder omkring Kr.f. Martens' fase II svarer således til Klindt-Jensens la Tène II-III og til en del af Beckers periode II samt hans periode III.¹²⁸ Martens behandler under sin fase II (der underopdeles i IIA og IIB 1-2) kulturudviklingen i to niveauer: 1) ændringerne af de generelle kronologiske formforråd og stiltræk og 2) introduktionen af de særlige våbengravshorisonter, der som mindst tre bølger kan følges i Skandinavien, Nordtyskland, Polen og tilgrænsende egne. I det følgende fremhæves de elementer af Martens' analyser, der har betydning for tolkningen af Fredbjerg-bopladsen og dens inventar.¹²⁹

Martens' første våbengravshorizont (»Przeworsk«-bølgen) omfatter Nordjylland og det nordøstlige Centraleuropa. Gravene er brandgruber, der indeholder megen keramik, rigt gravudstyr og våben af lokale typer. Den dateres til Martens' fase IIA (tidlig Becker IIIa) samtidig med fase A1 i Polen (Dabrowska). Denne våbengravshorizont repræsenterer en sideeffekt af »Latøniseringen« af de ikke-keltiske folk i Nord- og nordøstlige Centraleuropa, som tyde-

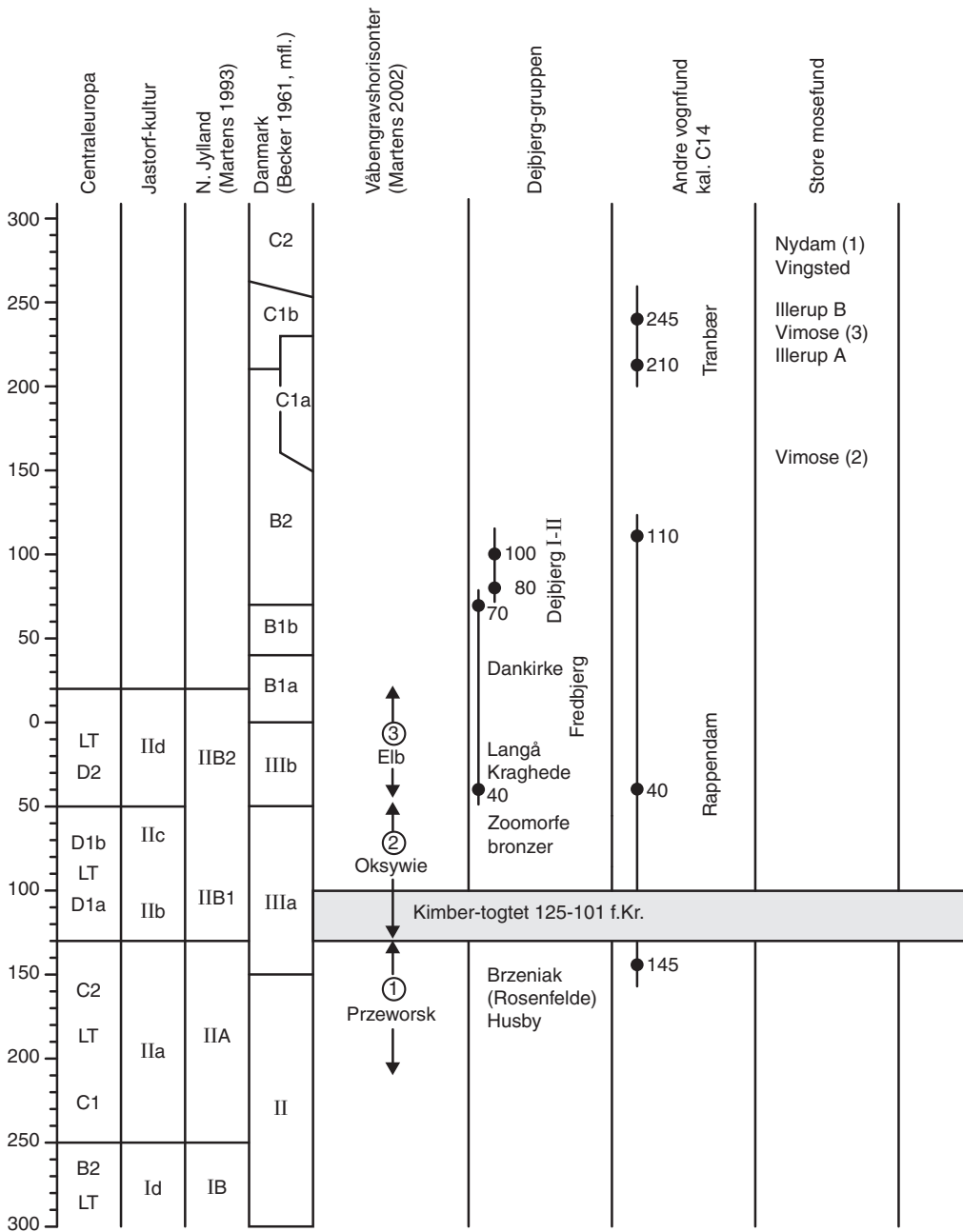

Fig. 15. Kronologisk oversigt over ældre jernalder i nordlige og centrale Europa og danske vognfundets naturvidenskabelige dateringer.

Chronological overview of the Early Iron Age in Northern and Central Europe together with scientific dates for the Danish cart finds.

ligvis afspejles i disse samfunds ændrede gravskikke og formentlig derfor også i den sociale struktur, men næppe ret meget mere. De to publicerede vogngrave fra hhv. Brzezniak (tidligere: Rosenfelde) grav A og Husby kan dateres til denne periode og tolkes som forsinkede keltiske træk, men har næppe nogen kontakt med den danske Dejbjerg-gruppe.¹³⁰

Den anden våbengravshorison (»Oksywia«-bølgen) når Vest- og Nordjylland, mens centrale dele af Tyskland er påvirket af Prezworsk-kulturen. Den dateres til Martens' fase IIB 1, der er samtidig med fase A2 i Polen. Gravene indeholder eenæggede sværd, skjoldbuler af Bohnsacks type 3 og 5, la Tène-sværd og K-fibler. Det er tydeligt, at våbentyperne er interregionale, således at der optræder de samme typer både i Nordjylland og i Oksywie-kulturen. Denne våbengravshorison afspejler en yderligere laténisering, der præger den lokale produktion i visse områder, der får keltiske stiltræk. Rige grave viser, at nogle områder er mere keltisk præget end andre, og det har givet næring til tesen om de førromerske regionale kraftcentre, der i flere tilfælde kun overlevede den tredje og sidste våbengravshorison. Det fra historiske kilder kendte Kimbrertogt (125-101 f.Kr.) falder i tid sammen med periodens begyndelse.¹³¹

Den tredje våbengravshorison (»Elb-bølgen«) når hele Sydsandinavien og Nordvesttyskland, men er ikke påvist på Sjælland. Den dateres til Martens' fase IIB 2 (der kan sammenlignes med Beckers sene periode IIIa og IIIb).¹³² I denne periode etableres landsbyen med produktionsværkstederne ved Hedegaard, og vognene af Dejbjergtype fremstilles samlet eller på flere mindre værksteder. Gravene indeholder skjoldbuler med parerstang, eenæggede sværd, la Tène-sværd og svajede fibler. På dette tidspunkt er våbengravene på retur i Nordjylland. Denne våbengravshorison repræsenterer en art pan-germansk bevægelse, der er samtidig med den romerske ekspansion. Den ene vogn nedlægges i den rige brandgrav ved Langå på Fyn, mens en anden nedlægges i en brandgrube sammen med et par heste ved Kraghede i Vendsyssel ved siden af en lidt ældre mandsgrav.

Fredbjerg-fundets betydning

Fredbjerg-fundet indeholder mindst to komplekser med hver sit kronologiske forløb. Det ene kompleks er huset og dets anlægs- og brugshistorie, som er belyst af de stratigrafiske iagttagelser og den del af keramikken, der kan dateres typologisk. Herved er det sandsynliggjort, at vogndelene og depotbronzerne samt de påviste håndværksmæssige aktiviteter kan placeres i husets sidste fase, ligesom der ved krydsfund er skabt sandsynlighed for, at både depoterne og aktiviteterne hører sammen. Da både depotbronzerne og vogndelene er pro-

duceret tidligere, må udgangspunktet for tolkningen være såvel bronzernes som vogndelenes tidligere funktion og den senere sociokulturelle derute i Fredbjerg.

Fredbjerg-fundet har betydning for forståelsen af bredden af det tekniske kompleks, som de i alt seks danske pragtvogne af Dejbjergtype har udgjort. Beslagene viser en række særtræk i forhold til det fælles materiale, og der er elementer, som kun findes her. Først og fremmest gælder det de zoomorfe bronzer, bronzestængerne og de punslede blikbeslag, der med nogen tøven opfattes som beslag til et køreåg. Dernæst er der blikbeslaget, der kunne have været monteret på langvognens ydre knæ under tværfjælen, prydsømmene med riflede hoveder og de mange jernbeslag. Til gengæld har pigstaven med endebeslag af bronze og de to ringhovednåle til seletøj gode paralleller i europæiske og italienske hestevogsmiljøer.

Fredbjerg-fundets vogn med det tilhørende åg beslået med ornamenterede og plastiske bronzer har tilsyneladende tilhørt en lokal elite som værdighedstegn (insignier) i den sidste fase af førromersk jernalder. Våben, vogne, smykke-sager (fibler, bæltter) og værktøjer i periodens rige grave viser, at eliten kunne rekrutteres fra præster, håndværkere, våbenføre mænd samt kvinder med kultiske eller magtfulde positioner, der i visse tilfælde også har haft støbte bæltter og pladebæltter med samme punslede fyldornamentik, som ses på Dejbjerg I vognens undervognsfjæl. Ved Hedegård knyttedes sådanne elitære funktioner og symboler sammen til et overraskende professionelt produktionsmiljø, hvor gravinventarer formentligt afslører, at lokale råvarer (myremalm) har været brugt til produktion af f.eks en raffineret keltisk ringbrynje. Andet gravinventar rummer værktøjer og redskaber sammen med importerede keltiske og romerske våben, hvortil kommer en kvindegrav med et støbt bronzebælte af nordjysk type.¹³³

Denne keltiske påvirkning og uniformering er et udtryk for, at især de jyske områder var åbne for de europæiske impulser, men også at den keltisk prægede elitekultur ikke havde udsigt til et længere efterliv i Jylland end andre steder i Nordvesteuropa. De jyske områders påvirkning af romersk kultur indtrådte kort tid efter Kristi fødsel, og Fredbjergfundets betydning er derfor, at det viser, hvor hurtigt den tidligere elites insignier mistede deres betydning. Der kan være en tilsvarende baggrund for fundet ved Dankirke, mens situationen i Dejbjerg er en anden. Her har man henlagt to vogne i et moseområde i anden halvdel af ældre romersk jernalder henved 150 år efter deres fremstilling. Forinden havde man fjernet hjulringene af jern og derved symbolsk ødelagt vognene. De havde med andre ord på dette sene tidspunkt, hvor elitens insignier ikke længere omfattede vogne, fået selvstændig symbolværdi, der kunne stamme fra kulten.

Konklusion: fra elite til kult

Tacitus skrev sit historisk-etnografiske værk »Germania« ca. 98 efter Kr.f., samtidigt med at Dejbjerg-vognene har stået under tag i en vestjysk landsby, og vognen ved Fredbjerg var ved at blive hugget op. Germania indeholder to beretninger om eliten, vognene og kulten, der indbyrdes er ret forskellige. Den første beretning, som måske bygger på ældre overleveringer, findes i kap. 10, hvor Tacitus skriver om elitens heste, der opdrættes på samfundets bekostning i hellige lunde og skove. »De er skinnende hvide og ikke besmittede med nogen form for arbejde i menneskers tjeneste. De spændes for en hellig vogn og ledsages så af stammens præst og konge eller høvding, som iagttager deres vrinsken og prusten«. ¹³⁴

Det er bemærkelsesværdigt, at Tacitus både bruger ordet *currus*, den lette tohjulede vogntype, der for romerne var elitens symbol, og at den germanske elite omfattede såvel præster som høvdinge (og konger), ligesom i de keltiske samfund. ¹³⁵ På den baggrund må gravene ved Kraghede og Langå med pragtvogne have rummet de jordiske rester af medlemmer af samfundets elite – høvdinge eller præster.

En måske lidt senere overlevering om brug af vogne findes i kap. 40. Det hedder her, at et antal germanske stammer i fællesskab dyrkede »gudinden Nerthus, det vil sige Moder Jord, og tror at hun griber ind i menneskenes anliggender og kommer kørende rundt til de forskellige folkeslag. På en ø ude i oceanet findes en hellig lund, og i den står en indviet vogn, der er dækket med et klæde. Kun én præst må røre den. Han fornemmer, når gudinden er til stede i sin helligdom, og mens hun på sin vogn trækkes af sted af køer, ledsager han hende fuld af ærefrygt« ... efter afslutningen af ritualet ... »vaskes vognen og klædet ... og guddommen selv i en afsidesliggende sø«. ¹³⁶ Her anvender Tacitus ordet *vehiculum*, der betyder transportmiddel, således at det er sandsynligt, at vognen er sekundær i forhold til ritualet og præsteskabet. Den våbenføre politiske elite er tilsyneladende fraværende. Det hedder ligefrem, at der ikke hersker krig, og alle sværd er låst nede, indtil ritualet er afsluttet.

I dette lys kan vognofringerne i Rappendam og Tranbær mose fra sen ældre og tidlig yngre romersk jernalder tolkes som vidnesbyrd om en art tilbagevendende *pars pro toto* ofring af primitive arbejdsvogne i forbindelse med det årlige våbenløse Nerthus-ritual. ¹³⁷ Med den omhu der præger ofringen af de på det tidspunkt meget gamle vogne i Dejbjerg i sen ældre romersk jernalder, kan man tro, at de havde betydning for kulten. Den politiske elite var for længst romaniseret og kørte ikke længere med keltiske pragtvogne. Således kan skrotningen af vognene i Fredbjerg og måske også i Dankirke i første halvdel af ældre romersk jernalder antyde, at ændringen kom kort efter Kristi fødsel.

Fig. 16. Fund af pragtvogne af Dejbjerg-type i Danmark og markering af landsbyen med værkstedsaktiviteter og den rige gravplads ved Hedegård. – Efter Schovsbo 1987, fig. 4.

Finds of magnificent carts of Dejbjerg type from Denmark and the site of the village with workshop activities and the rich burial ground at Hedegård.

Hvis vognfundene i vådområderne ved Rappendam, Dejbjerg og Tranbær er vidnesbyrd om dyrkelse af en frugtbarhedsgud, der hos Tacitus kaldes Nertus og i den norrøne litteratur for Njord, Frøj og Freja, vil det medføre, at kulten og den gamle gudeslægt Vanerne kan føres tilbage til periode II af dansk førromersk jernalder.¹³⁸ I en senere del af periode IIIa kommer der en bevæbnet elite til syne i en række våbengrave i Jylland, der tilsyneladende under keltisk

inspiration lidt senere får fremstillet pragtvogne af Dejbjergtype. Et par vogne kommer med i deres rige grave (Langå og måske Kraghede), men allerede kort tid efter Kristi fødsel har vognene mistet deres betydning hos eliten og skrottes (Fredbjerg og Dankirke). Et par vogne bevares imidlertid og lægges i Dejbjerg mose mod slutningen af ældre romersk jernalder, 100 år før de sidste vogndele ofres i Tranbær mose.

NOTER

Illerup-projektet på Moesgård Museum ved dr.phil. Jørgen Ilkjær og museumsdirektør Jan Skamby Madsen takkes for aldrig svigtende opbakning og støtte under arbejdet med Dejbjerg-gruppen, ligesom overinspektør Poul Otto Nielsen og seniorforsker Lars Jørgensen, Nationalmuseet. Museumsdirektør Orla Madsen, Haderslev har ligesom museumsinspektør Torben Egeberg, Skjern-Egvard Museum og museumsinspektør Mogens Bo Henriksen, Odense Bys Museer blandt flere andre ydet projektet stor opbakning. Moesgård Museums medarbejdere heriblandt Hanne Jeppesen, Peter Hambro Mikkelsen, Helle Strehle og Finn Laursen har bidraget til undersøgelsen og ydet en meget dygtig og professionel indsats.

1. Dejbjerg-gruppens seks vogne er: 1) *Langå mark* 1877, Langå sogn, Gudme herred, Svendborg amt, DKC-nr. 090106 SB 8; Fyens Stiftsmuseum, Broholm samling: D-1234-1288. Primær litt.: Sehested 1878; Petersen 1888; Albrechtsen 1954;1971; Henriksen 1993. 2-3) *Dejbjerg Præstegårdsmose* 1879-83, Dejbjerg sogn, Bølling herred, Ringkøbing amt, DKC-nr. 180102 SB 83, Nationalmuseet C 4325-45, 4738-46, 5190a-I. Primær litt.: Petersen 1888; Klindt-Jensen 1950 s. 87-100; Schovsbo 1983. 4) *Kraghede* 1905, Øster Brønderslev sogn, Børglum herred, Hjørring amt, DKC-nr. 100119 SB 73, Nationalmuseets I Afdeling C-13245. Primær litt.: Klindt-Jensen 1950, s. 200ff; C.J. Becker 1961, s. 261ff. 5) *Dankirke* 1967-70, Vester Vedsted sogn, Ribe herred, Ribe amt, DKC-nr. 190411 SB 19, Nationalmuseets I Afdeling C 34342, særnummer DK nr. 1-6145. Primær litt.: Hansen 1984; Harck 1988. 6) *Fredbjerg* 1969-71, Farsø sogn, Gislum herred, Ålborg amt, DKC-nr. 120204 SB 191, Forhistorisk Museum Moesgård j.nr. 1602. Primær litt.: Jens Aarup Jensen 1969 og 1970; Jensen 1981; Schovsbo 1983.
2. Schönfelder 2002, s. 97ff.
3. Oversat og kommenteret af Bruun og Lund 1974.
4. Schovsbo 1983. Det af Odense Kommune finansierede »Langå-projekt«, der udførtes af Jernalderlandsbyen i Næsby i samarbejde med Fyens Stiftsmuseum, Hollufgård 1983-88.
5. 2006 bevilgede KUAS midler til yderligere undersøgelser af Fredbjergfundet på Moesgård Museum, og takket være Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond er der også 2006 tilvejebragt midler til dokumentation af Dejbjergvognene på Nationalmuseet i forbindelse med deres nedtagning.
6. Jensen 1981.
7. Trap: Danmark, bd. V. 1924, s. 764; DSL Korpus 2000: kontekst til konkordanslinje »Fredbjerg«, venligst oplyst af lektor Peder Gammeltoft, Afdeling for Navneforskning, Københavns Universitet.

8. Farsø sogn, sb. 195.
9. Farsø sogn, kulturarvsareal sb. 188.
10. Farsø sogn, DKC-nr. 120204 sb. 160, indgår i kulturarvsareal sb. 188.
11. Moesgård Museum FHM 1602.
12. Moesgård Museum FHM 1576.
13. Jensen 1981, s. 169ff. Jens Aarup Jensen 1969; samme 1970.
14. 1971-72 udførtes der forsøg med termoluminescens-datering af keramikken ved V. Mejdal, Forskningscenteret Risø. For at måle baggrundsstrålingen var der placeret seks TL-rør i området. De efterfølgende dateringer af lerkarskår fra bopladsen gav en ret stor spredning nemlig fra 451 f.Kr. til 33 e.Kr.
15. Hhv. AZX, AZY og AZF indtegnet på Td 1, profil BHA, Ta 9, beskrivelse AZS og profil BDH, Ta 9.
16. Journalmeddelelse fra Jens Aarup Jensen til FHM 1602 dateret 26.11.1971. Enkeltliggende gårde er ikke sjældne i førromersk jernalder i Himmerland, venligst meddelt af Bjarne Henning Nielsen, Museumscenter Aars.
17. Jensen 1981, fig. 4 UK, UL, UM, UN.
18. Farsø sogn, sb. 177.
19. Jensen 1981, fig. 4, US: ildstedet; UT: askegruben og TT: rester af det yngste lergulv.
20. Jensen 1981, s. 175.
21. Jensen 1981, fig. 4, UZ og fig. 5, AIP.
22. Jensen 1981, fig. 7.
23. Petersen 1888, pl. II-III; Jensen 1981, fig. 7.
24. Sehested 1878; Albrechtsen 1954; Albrechtsen 1971; Henriksen 1993.
25. Slaggematerialet er analyseret af Arne Joutijärvi, der i sin rapport af 19. januar 2007 konkluderer, at materialet kan opdeles i fire grupper: 1) slagger, 2) mulige essesten, 3) mulige digelfragmenter og 4) en gruppe delvist bestående af forglasede lerfragmenter. Fem af slaggerne er esseslagger, som stammer fra smedning af slaggeholdigt jern eller rensning af små mængder luppejern. Jernet kan være udvundet lokalt, mens en enkelt slagge indeholder jern, der er udvundet i det vestlige Jylland. Et af de forglasede lerfragmenter indeholder korroderede dråber af blyholdig bronze og stammer formentlig fra en digel anvendt ved bronzestøbning. To andre, der er mere usikkert tolket som fragmenter af digler, indeholder spor af tin og kobber. Hertil indeholder to fragmenter små dråber jern, og kan være anvendt ved opkulning af jern. Fem fragmenter af rødbrændt ler, magret med sand, kan stamme fra essesten. Alle analyserede lerfragmenter må antages at være af lokal oprindelse, slutter Arne Joutijärvi.
26. De tre klumper af smeltet bronze er RV, RX, RY.
27. Knusesten se Brøndsted 1960, s. 112 m.fl. og kværnsten se Brøndsted 1960, s. 241-242.
28. Hvass 1985, s. 172-174.
29. NF, ASB, AVQ, OQ, MV, Jensen 1981, fig. 23.
30. Hansen 1984, s. 217-243.
31. Se f.eks den store udvindingsplads ved Drengsted: Voss hos Hvass og Storgaard 1993, s. 138ff.; Lønborg 1988.
32. Kronehalsringe: Kristiansen og Jensen 2005; førromersk bronzestøbning: Andersen og Madsen 1984; Lønborg 1986.
33. Hvass 1985, s. 168ff.
34. Madsen 1995; Madsen 1997.

35. Hradiste: Pic 1906; Drda 1988; Rybova og Drda 1994 – Manching: Jacobi 1974.
36. Feddersen Wierde – se Haarnagel 1979; Llyn Cerrig Bach – se Fox 1946; Lake Village – se Bulleids og Gray 1911.
37. Piggott 1983, s. 224 med ref.
38. Adskillelsen mellem deponering og ofring er ofte vanskelig og har medført interessante diskussioner om fundenes rette tolkning siden slutningen af 19. årh. – se Petersen 1890. Senere metodiske analyser, se Torbrügge 1985.
39. Fischer 1959.
40. Llyn Cerrig Bach in Wales, Santon in Nordfolk, Carlingwark i Skotland – se Piggott 1965, s. 247, 230, 231, med ref.; Neupotz – se Künzl 1993.
41. Fredbjerg-fundets metalbeslag kan lige så lidt som vognbeslagene fra Dankirke næppe opfattes som et bopladsoffer – som foreslået af Hansen 2006, s. 128ff.
42. Martens 1998, fig. 1-3.
43. Se oversigten hos Jensen 2003, s. 220.
44. Jensen 1981, fig. 58.
45. Langåforsøget se note 4. Fundgruppens primære publikationer er: Sehested 1879; Petersen 1888 – med nyere fremlægning bl.a. hos Klindt-Jensen 1950; Schovsbo 1983; Schovsbo 1987; Hayen 1983; Schönfelder 2002.
46. Petersen 1888, pl. I, II, IV, 4.
47. Parallele beslag er f.eks fundet i Hradiste ved Stradonice i Bøhmen – se Pic 1906; Drda 1988; Rybova og Drda 1994 – i Kappel-depotet – se Fischer 1959, mens der også er fundet beslægtede gennembrudte beslag mod vest f.eks Neuwied (Rheinland) – se Joachim 1973; Schönfelder 2002, s. 211ff. Dejbjerg-gruppen er analyseret hos Schovsbo 1987, s. 25ff.
48. Søren Ødum 1975, s. 173.
49. Schovsbo 1987, s. 88ff. Neupotz-navnene er udført af acentralt udkløvet ask (*fraxinus*), se Visny 1993.
50. Træet er bevaret i de støbte bronzebøsninger ABX, ZV.
51. ABX og ZV.
52. ACA og AAH.
53. AAH og TA.
54. ZV.
55. Save i f.eks Manching, se Jacobi 1974.
56. AAH.
57. Petersen 1888, pl. III, 7-8.
58. Kramperne AFP og AFV; Petersen 1888, pl. III,10 og V, 7b.
59. Jacobi 1974, Taf. 70.
60. Ilkjær 2000, s. 118.
61. AAF, AAJ, AAT, ABB, ABN, AFT, AFZ.
62. Petersen 1888, pl. III.
63. Petersen 1888, pl. III, 4.
64. Jensen 1981, fig. 58.
65. AAF og AFY.
66. ADZ.
67. Klindt-Jensen 1950, s. 87ff.
68. AAJ.
69. Petersen 1888, pl. III, 4a.

70. QX, QY, VC, AAI.
71. SP.
72. SS, TQ, ABK.
73. Petersen 1888, pl. II, 5.
74. Petersen 1888, pl. II, 5d.
75. ACB, se Jensen 1981, fig. 57 og 58.
76. Schönfelder 2002, s. 162ff.
77. Petersen 1888, pl. IV, 9.
78. RB, RT, TO, ZA, ZU, ABT, AFJ, AGR, AKI, AYL.
79. Petersen 1888, pl. I og V.
80. Petersen 1888, pl. I, 3.
81. Beslagene hos Jensen 1981, fig. 46 har huller med aftryk, der kan være afsat af riflede prydsøms hoveder.
82. Beslagene BH, SM, ST, UJ, QV, YO, AJH, AJI; løse jernsøm: CQ, ED, VD.
83. Schönfelder 2002, s. 200ff.
84. D-1253, Sehested 1878, fig. 59x.
85. Langå – se Sehested 1878, fig. 59 x; Hedegård – se Madsen 1995, fig 6; Rønslunde – se Klindt-Jensen 1950, fig. 82 og fig. 50.
86. AFR, ZX. Vedbestemmelsen er foretaget af Peter Hambro Mikkelsen, Moesgård Museum.
87. Klindt-Jensen 1950, fig. 53.
88. Schönfelder 2002, s. 271ff.
89. Pare 1992, fig. 132 og s. 192ff.
90. Schönfelder 2002, abb.171 og 172.
91. Kappel – se Fischer 1959, Taf. 6, 9; Dejbjerg II – se Petersen 1888, pl. V, 6k.
92. OC, ABZ, se Jensen 1981, fig. 26 og 81.
93. Klindt-Jensen 1950, fig. 68-72 og 96-101. Heppenheim-tyren er gengivet fig. 72a – med henvisning til G. Behrens; *Denkmäler des wangionengebietes Abb. 53,1. Römisch-germanischen Kommission des Deutschen Instituts. Mainz 1923.*
94. OA, OB, NY, NZ, Jensen 1981, fig. 28-33.
95. Pare 1992, s. 177ff. – Mariesminde eller Lavindsgårds mose ved Ringe på Fyn – se Brøndsted 1958, s. 166-167.
96. Pare 1992, s. 179ff.
97. NR, NV, NX; Jensen 1981, fig. 33-36.
98. Klindt-Jensen 1950, fig. 40-42.
99. NT.
100. Petersen 1888, Pl V, 7; Schönfelder 2002, Abb. 136-137.
101. NK.
102. Klindt-Jensen 1949, fig. 69b; Petersen 1888, s. 40.
103. Jensen 1981, fig. 39-54: mangler mindst tre forskellige ornamenterede beslag, hvortil kommer at beslaget fig. 41 er forkert tegnet, og sammetegningen af fragmenterne fig. 39, 40, 44, 45, 47, 50, 80 er ikke tilstrækkeligt dokumenteret.
104. ABS og ABU.
105. Petersen 1888, pl. II, 6.
106. Pare 1992, nr. 126A.
107. Hradenin – se Drack 1958, s. 33-34; Koch 2006, Abb. 140; Pare 1992, nr. 151D (grav 24) og nr. 151 I (grav 46); Strassskov – se Pare 1992, nr. 168A; Koch 2006. Abb. 41 –

- Mittelkirchen – se Pare 1992, nr. 178b; Planany grav 5 – se Pare 1992, nr. 137; Frankfurt Stadtwall – se Pare 1992, fig. 137; Grossholz, Kt. Bern – se Drack 1958, s. 12ff. Abb. 9-10.
108. Martens 1999.
 109. Hansen 1984, fig. 22.
 110. Müller 1900; Balslev 1940; Schönfelder 2002, s. 220ff., Abb. 136, Tab. 29.
 111. Koch 2006, Taf. 10.
 112. Schönfelder 2002, s. 224ff.
 113. Schönfelder 2002, Abb. 142.
 114. Jacobeit og Kramarik (red.) 1969; Spruytte 1977; Spruytte 1983; Weller 2006.
 115. Fenton 1969; Fenton 1972; Fenton 1985; Pigott 1983, s. 217 ff; Simonsen 1984; Koch 2006, s. 250ff.; Weller 2006.
 116. Berg 1935; Jacobeit og Kramarik (red.) 1969; Fenton, Podlak og Rasmussen (red.) 1973.
 117. Schovsbo 1987, katalog nr. 51.
 118. Glob 1951, s. 22-23.
 119. F.eks vognstængerne fra Salburg og Tranbær mose – se Schovsbo 1987, s. 112ff.
 120. Schovsbo 1987 – Tranbær: katalog nr. 84 – Rappendam: katalog nr. 01.
 121. Petersen 1888, Pl. III, 4a.; Harck 1988; Hingst 1962; Martens 1999, s. 39ff. Ornametik-elementer fra Dejbjerg-vognene er analyseret hos Klindt-Jensen 1950, fig. 66. Tidlige keltiske stil-elementer er fremlagt af Jacobsthal 1969.
 122. Hucke 1962.
 123. Martensen 1999. Fundet fra Tinghøj venligst meddelt af Jes Martens – jfr. Nyt fra Nationalmuseet nr. 189, dec. 2005-feb. 2006, s. 31-33.
 124. Sojvide – Martens 1999, fig. 21, 3-5.
 125. Martens 1999, fig. 19.
 126. Bech 1975; Laursen 1984.
 127. Jørgensen 1969; Nielsen 1975; Bech 1975; Laursen 1984.
 128. Klindt-Jensen 1950; Becker 1961.
 129. Martens 1996; 1997; 1998; 2002.
 130. Brzeniak (tidligere: Rosenfelde) grav A: se Hinz 1963; Husby-graven, se Raddatz 1967.
 131. Kimbrertogtet – se bl.a. Brøndsted 1960, s. 56-58; Filip 1977; Bråten 1988.
 132. Jørgensen 1969; Nielsen 1975. Der er 2007 foretaget tre C14-dateringer af bevaret asketræ fra Fredbjerg-fundet, der i gennemsnit viser en alder på 1982 ± 22 BP kalibreret 40 BC-70 AD (AAR-10772, AAR-10773 og AAR-10774). De tre prøver viser stort set samme alder, og det er interessant, fordi de stammer fra to undervogsbøsninger (hhv. ABX og ZV) og den sidste fra pigstavens bronzedølle (AFR). Såvel pigstav som vogn er således samtidige, men lidt yngre end man kunne forvente.
 133. Madsen 1995; Madsen 1997.
 134. Bruun og Lund 1974, s. 45.
 135. Om kelternes elite og socialstruktur – se Dobesch 1996; Filip 1977.
 136. Bruun og Lund 1974, s. 73.
 137. Tranbær – se Schovsbo 1983; Schovsbo 1987 – Rappendam, se Kunwald 1970.
 138. Anne Holtsmark 1982: Vanir. I: *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 19, sp. 493-494. En lidt anden tolkning af de formodede kultiske forløb, der anes bag Tacitus's beskrivelse af Nerthus-ritualet, ses hos Hansen 2006, s. 154ff.

LITTERATUR

- Albrechtsen, Erling 1954: *Førromersk jernalder. Fynske Jernaldergrave* bd. I. København.
- Albrechtsen, Erling 1971: *Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm. Fynske Jernaldergrave* bd. IV. 1. Odense.
- Andersen, Søren H. og Herbert Madsen 1984: Et førromersk bronzestøbefund fra Vitved i Østjylland. *Hikuin* 10, s. 91-104.
- Balslev, Ulrik 1940: Nye østjydske Mosefund. *Østjydske Hjemstavn*, s. 3-8.
- Bech, Jens-Henrik 1975: Nordjyske fibler fra per. IIIa af førromersk jernalder. *Hikuin* 2, s. 75-89.
- Becker, C.J. 1961: *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*. Nationalmuseets Skrifter. Større beretninger bd. VI. København.
- Berg, Gösta 1935: *Sledges and wheeled Vehicles*. Nordiska Museets Handlingar, bd. 4. Stockholm.
- Bruun, Niels W. og Allan A. Lund 1974: *Tacitus Germania*, bd. I-II. Århus.
- Brøndsted, Johs. 1958: *Bronzealderen. Danmarks Oldtid*, bd. II. 2. udgave. København.
- Brøndsted, Johs. 1960: *Jernalderen. Danmarks Oldtid*, bd. III. 2. udgave. København.
- Bråten, Jens 1988: *Kimbrerne*. Aars.
- Bulleids, A. og H.G. Gray 1911: *The Glastonbury Lake Village*. Vol I. Glastonbury.
- Dobesch, G. 1996: Überlegungen zum Heerwesen und zur Sozialstruktur der Kelten. Die Kelten in den Alpen und an der Donau. *Akten des Internationalen Symposium St. Pölten 1992*. Archaeolingua 1. Budapest, Wien, s. 13-71.
- Drack, Walter 1958: Wagengräber und Wagenbestandteile aus Hallstattgrabhügeln der Schweiz. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, bd. 18, s. 1-67.
- Drda, Petr 1988: Lóppidum celtique du Hradiste pres de Stradonice en Boheme: Les défenses. *Études Celtiques*, s. 59-67.
- Fenton, Alexander 1969: Draught Oxen in Britain. I: W. Jacobeit og J. Kramarik: *Rinderansjirring*. Prag, s. 17-51.
- Fenton, Alexander 1972: Early Yoke Types in Britain. *Proceedings of the Hungarian Agricultural Museum 1971-1972*, s. 69-75.
- Fenton, Alexander 1985: Early Yoke Types in Britain. Alexander Fenton (red.): *The Shape of the Past 2*. Edingburgh, s. 34-46.
- Fenton, Alexander, J. Podlak og H. Rasmussen (red.) 1973: *Land Transport in Europe*. Folkelivs studier vol. 4. Nationalmuseet. København.
- Filip, Jan 1977: *Celtic Civilization and its Heritage*. 2. rev. udgave. Prag.
- Fischer, Franz 1959: Der spätlatenezeitliche Depot-Fund von Kappel (Kreis Saulgau). *Urkunde zur Vor- und Frühgeschichte aus Südwürttemberg-Hohenzollern*, Hft. 1. Tübingen.
- Fox, Cyril 1946: *A Find of the Early Iron Age from Llyn Cerrig Bach, Anglesey*. The National Museum of Wales. Cardiff.
- Glob, P.V. 1951: *Ard og Plov i Nordens Oldtid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter bd. I. Århus.
- Haarnagel, Werner 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur*. Feddersen Wierde bd. II. Wiesbaden.
- Hansen, Henrik Jarl 1984: Fragmenter af en bronzebeslået pragtvogn fra Dankirke. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1984, s. 217-242.
- Hansen, Jesper 2006: Offertradition og religion i ældre jernalder i Sydsandinavien. *Kuml* 2006, s. 117-167.

- Harck, Ole 1988.: Zur Herkunft der nordischen Prachtwagen aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. *Acta Archaeologica* vol. 59, s. 91-111.
- Henriksen, Mogens Bo 1993: Nye udgravninger på findestedet for Langå-vognen. *Fynske Minder* 1993, s. 324-327.
- Hingst, Hans 1962: Zur Typologie und Verbreitung der Holsteiner Gürtel. *Offa* 19, s. 69-86.
- Hinz, Hermann 1963: Das Spätlatène-Wagengrab aus Rosenfelde, Kreis Regenwalde. *Baltische Studien, Neue Folge* bd. 49, s. 12-19. Hamburg.
- Hucke, Karl 1962: Die Holsteiner Gürtel im nordöstlichen Teile ihres Verbreitungsgebietes. *Offa* 19, s. 45-68.
- Hvass, Steen 1985: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*. København.
- Hvass, Steen og B. Storgaard (red.) 1993: *Jernudvinding*. København.
- Ilkjær, Jørgen 2000: *Illerup Ådal, et arkæologisk tryllespejl*. Højbjerg.
- Jacobsthal, Paul 1969: *Early Celtic Art*. 2. udgave. Oxford.
- Jensen, Jørgen 2003: *Ældre Jernalder. Danmarks Oldtid*, bd. 3. København.
- Jensen, Jens Aarup 1969: Himmerlands Tyr. *Skalk* 1969 nr. 6, s. 3-7.
- Jensen, Jens Aarup 1970: Da var der glade dage. *Skalk* 1970 nr. 5, s. 3-9.
- Jensen, Stig 1981: Fredbjergfundet. En bronzebeslået pragtvogn på en vesthimmerlandsk jernalderboplads. *Kuml* 1980, s. 169-214.
- Joachim, Hans-Eckart 1973: Ein reich ausgestattetes Wagengrab der Spätlatènezeit aus Neuwied, Stadtteil Heimbach-Weiss. *Bonner Jahrbücher* bd. 173, s. 1-52.
- Jørgensen, Erik 1969: Sønder Vilstrup-fundet. En gravplads fra ældre jernalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1968, s. 32-90.
- Klindt-Jensen, Ole 1950: Foreign Influences in Denmark's Early Iron Age. *Acta Archaeologica* vol. XX.
- Koch, J. 2006: *Hochdorf VI, Der Wagen und das Pferdgeschirr aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg)*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Bd. 89. Stuttgart.
- Kristiansen, Anne Mette og Trine Fristed Jensen 2005: Kronehalsring. *Skalk* 2005 nr. 3, s. 6-11.
- Kunwald, Georg 1970: Der Moorfund im Rappendam auf Seeland. *Prähistorische Zeitschrift* bd. 45, hft. 1, s. 42-88.
- Künzl, E. 1993 (red): *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz – Plünderungsgut aus dem Römischen Gallien*. Mainz.
- Laursen, Jesper 1984: Danske kuglefibler. *Hikuin* 10, s. 127-136.
- Lønborg, Bjarne 1988: Bronzestøbning i dansk jernalder. *Kuml* 1986, s. 77-94.
- Madsen, Orla 1995: Produktion, bebyggelse og samfundsorganisation i sen førromersk og ældre romersk jernalder. I: *Produktion og samfund* 2. nordiske jernaldersymposium. Granavolden 1992, s. 183-203, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Madsen, Orla 1997: Hedegaard – a rich village and cemetery complex of the early iron Age on the Skjern River. *Journal of Danish archaeology* vol. 13, s. 57-94.
- Martens, Jes 1992: The Pre-Roman Iron Age Cemetery at Kraghede. *Barbaricum* 92, tom. 2, s. 114-136.
- Martens, Jes 1996: Die vorrömische Eisenzeit in Südsandinavien. Probleme und Perspektiven. *Prähistorische Zeitschrift* bd. 71, hft. 2, s. 217-243.
- Martens, Jes (red.) 1997: *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*. Arkæologiske Skrifter 7. København.

- Martens, Jes 1998: Local Development or Foreign Influences. On the Late Pre-Roman Iron Age of North Jutland. *20 lat archeologii w Maslomeczu*, bd II, s. 157-193, Lublin.
- Martens, Jes 1999: En halsring med fugleformede endestykker fra Nordre Rør, Østfold. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok 1999*, s. 39-74.
- Martens, Jes 2000: Kraghede. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* bd. 17, s. 281-286.
- Martens, Jes 2002: The Introduction of the Weapon Burial Rite in Southern Scandinavia during the Late Pre-Roman Iron Age. I: Claus von Carnap-Bornheim, Jørgen Ilkjær, m.fl. (red.): *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn*, s. 229-265. Lublin.
- Müller, Sophus 1900: Vognaag til Trækdyr. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 223-234.
- Nielsen, Janni Lindeneg 1975: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. *Hikuin 2*, s. 89-96.
- Pare, C.F.E. 1992: *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*. Oxford University Committee for Archaeology vol. 35. Oxford.
- Petersen, Henry 1888: *Vognfundene i Dejbjerg Præstegaardsmose ved Ringkjøbing 1881 og 1883*. København.
- Petersen, Henry 1890: Hypotesen om religiøse Offer- og Vortivfund fra Danmarks forhistoriske Tid. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 209-252.
- Pic, J.L. 1906: *Le Hradischt de Stradonitz en Boheme*. Leipzig
- Piggott, Stuart 1965: *Ancient Europe from the beginnings of agriculture to Classical Antiquity*. Edinburgh.
- Piggott, Stuart 1983: *The Earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea*. London.
- Raddatz, Klaus 1967: *Das Wagengrab der jüngeren vorrömischen Eisenzeit von Husby, Kreis Flensburg*. Offa-Bücher bd. 20. Neumünster.
- Rybova, Alenea & Petr Drda 1994: *Hradiste by Stradonice. Rebirth of a Celtic Oppidum*. Prag.
- Schovsbo, Per Ole 1983: Henry Petersen og vognfundene fra den ældre jernalder. En forskningshistorisk skitse. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 118-160.
- Schovsbo, Per Ole 1987: *Oldtidens vogne i Norden*. Frederikshavn.
- Schönfelder, Martin 2002: *Das spätkeltische Wagengrab von Boé (Dép. Lot-et-Garonne)*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien bd. 34. Mainz.
- Sehested, F. 1878: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*. København.
- Simonsen, John 1984: Dobbelt-åget fra Bredmose i Fjends herred. *Hikuin 10*, s. 137-144.
- Spruytte, J. 1977: *Etudes experimentales sur l'attelage*. Paris.
- Spruytte, J. 1983: *Early Harness Systems*. London.
- Torbrügge, Walter 1985: Über Hortfunde und Hortdeutung. *Archäologisches Korrespondenzblatt* vol. 15, s. 17-23.
- Visy, Zsolt 1993: Wagen und Wagenteile. I: E. Künzl (ed.). *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz – Plünderungsgut aus dem Römischen Gallien*. Teil 1, s. 257-330, Teil 4, Taf. 366-523. Mainz.
- Weller, Judith A. 2006: *Roman Traction Systems*. www.humanist.de
- Ødum, Søren 1975: De vildtvoksende Træer og Buske. I: *Danmarks Natur* bd. 6: Skovene, 2. udgave, København.

New investigations of the magnificent cart from Fredbjerg

The magnificent carts of Dejbjerg type from the Pre-Roman Iron Age (fig. 6) appear to be related to the vehicles used by the elite in the Celtic *oppidae* in Late la Tène times. The Danish group of carts comprises six almost identical vehicles (fig. 3), presumably produced in Danish workshops during Martens' phase IIB 2. Of these, two were deposited in graves (those from Langå and Kraghede) in phase IIB 2, two were abandoned on settlements in the Early Roman Iron Age and the final two were deposited in the bog at Dejbjerg, possibly late in the Early Roman Iron Age, as more than 100 year old antiquities.

The Danish carts each included more than 300 metal fitting of iron or bronze, a similar number of nails and more than 100 wooden components. A replica was constructed using methods as near as possible to the original in collaboration between Odense Museums and the Iron Age Village of Næsby in 1983-88. The vehicle was built according to drawings and descriptions produced on the basis of investigations of the all the Danish examples. The project was then continued by the museum in Skjern-Egvad in 1996-2002. It has given such extensive knowledge of the cart's construction and its performance that it is now possible to interpret wear traces and repairs on the original cart components.

In 1969, potsherds, quernstones and bronze fittings turned up on a newly ploughed moorland plot at Fredbjerg in Western Himmerland (fig. 1). The items were declared to be *danefæ*, i.e. treasure trove belonging to the Danish State, by the Keeper of National Antiquities and their

discovery prompted the Prehistoric Museum at Moesgård to carry out an archaeological excavation. This revealed the remains of a longhouse with living quarters to the west and a sunken eastern end (fig. 2) in which the remains of a cart of Dejbjerg type were found (figs. 4-8). North of the house – not far from the original find site for the bronze fittings, which probably derive from an ornamented yoke – were traces of smithing and bronze casting activities (figs. 11-12). The remains of the yoke and cart formed part of the metal depot from a workshop associated with the last phase of the house. This was dated on the basis of pottery to the first half of the Early Roman Iron Age. At least two further houses were located in the area but it is uncertain whether there was a village at the site. The best parallel to this find is seen in the cart fittings from the longhouse in the village at Dankirke, which burnt down in the first part of the Early Roman Iron Age.

In addition to a number of iron fittings (figs. 4, 5, 8) the cart remains from Fredbjerg comprise parts of the undercarriage and the body of the vehicle; these are of Dejbjerg I type. The boards of the undercarriage had fingered fittings with rectangular perforations (fig. 5). The very long axle bolts on the shafts indicate a heavy axle construction (fig. 4). A very long iron fitting probably derives from the cart's front axle. The corner plates from the body of the vehicle were found together with an iron-reinforced handle (fig. 6). Fluted ornamental nails (fig. 7) show no evidence of the red enamel seen on corresponding nails from Dejbjerg II. In addi-

tion to above, there are the cast fittings for a pikestaff or goad (*stimulus*) (fig. 10) and two cast ring-headed pins of bronze (fig. 9); these presumably constitute parts of the harness. The remaining bronzes comprise animal figures, rods and punch-decorated sheet fittings (figs. 11-12) which probably plated a wooden yoke. There are no exact parallels to a yoke of this type but a number of leather decorated yokes from chariot burials dated to the Hallstatt period show a certain similarity to the punch-decorated fittings from Fredbjerg (fig. 13). The double ducks may have functioned as terrets (rein rings) on the yoke.

The Fredbjerg cart has, therefore, both fittings and ornamentation in common with the other carts of Dejbjerg I type, as well as having a series of special, local features. This suggests that some of the cart's cast and punch-decorated bronze fittings could have been based on the same models as the fittings seen on the other carts, whereas the other fittings may have been produced according to local models related to the zoomorphic ornaments such as fibulae, Holstein belts and North Jutish cast belts. Jens Martens links these to the first horizon of princely graves in his phase IIB 1 (fig. 15).

As the Fredbjerg house was constructed in Martens' phase IIB 2, and abandoned in the first part of the Early Roman Iron Age,

the cart is slightly older than the house.

The Fredbjerg cart was – like the other examples – produced in one or more Danish workshops by Celtic influenced craftsmen as a symbol demonstrating the power of the weapon-bearing elite, described by Tacitus in *Germania* (chapter 10) from 98 BC – perhaps on the basis of an older tradition. Shortly after the birth of Christ the elite came under the influence of Roman culture (and mythology) and the carts were broken up. Only a few were preserved and these apparently functioned in rites of the fertility cult (without weapons) associated with the cart cleansing ceremony which Tacitus describes in the above-mentioned work (chapter 40), probably according to a later tradition. If it is true that Nerthus (Njord) and Freja/Frøj were linked with the cult's rite, then it is possible that the carts discovered at Rappendam and Tranbær also resulted from fertility rites concerning *pars-pro-toto* cart sacrifices. In other words, the old fertility gods may have been worshipped from period II of the Pre-Roman Iron Age (like the Rappendam find) and onwards until the later part of the Early Roman Iron Age (like the Tranbær/Dejbjerg finds), when they were overcome and taken as hostages by the weapon-bearing Ases with Roman and Greek colleagues who were worshipped up into the Viking Age.

Per Ole Schovsbo
Næstved